

Artur K. F. Wołosz

ZE STUDIÓW NAD ZAMKIEM KSIĄŻĘCYM W CIECHANOWIE

„Jak w wielu zamkach opustoszałych w Polsce duchy miejsce żywych istot dziś zajęły, tak podobnie i w zwaliskach zamku w Ciechanowie, mieszkańcy grodu przyległego, mają widzieć często psa wielkiego czarnego przebywającego, który nawet i na bfoach otaczających szczątki pamiętnéj téj warowni spostrzegać się daje”.

W. H. Gawarecki. 1843

CZĘŚĆ I

1. Wstęp. 2. Stan badań. 3. Historyczne uwarunkowania fundacji. 4. Historia zamku. Restauracje. 5. Prace wykopaliskowe. Chronologia i przebieg. 6. „Fabrica”

1. Wstęp

Artykuł niniejszy stanowi pierwszą publikowaną próbę kompleksowego podejścia do ciechanowskiego zamku. W pierwszej jego części zajęliśmy się stanem badań, historycznymi uwarunkowaniami fundacji, historią obiektu i jego restauracjami, chronologią i przebiegiem prac wykopaliskowych oraz ich wynikami. W części drugiej zamierzamy podnieść problemy szczegółowe, np. analizę architektoniczną i porównawczą na tle budownictwa obronnego Mazowsza, Polski i Europy oraz omówić źródła ikonograficzne do dziejów zamku. Nie planujemy w artykule szerzej podkreślać zagadnień konserwatorskich, gdyż jeszcze nie pora na to. Prace budowlane na zamku są w fazie końcowej, jednak nadal w toku i nie wiadomo - na razie - w jakim stanie ostatecznie pozostawią go remontowe ekipy z „Pekazetów”. Polemizowanie, w znacznej mierze, tylko z założeniami projektowymi „na papierze”, miałyoby się natomiast z celem.

Przyjęcie dla artykułu ram studialnych, a nie czysto monograficznych, z jednej strony zwolniło nas z obowiązku poruszania się w zakresie konwencji przyjętej dla tego typu ujęcia (pominięty został, np. szczegółowy opis architektoniczny), z drugiej - umożliwiło bardziej osobisty stosunek do podnoszonych zagadnień i prezentowanie poszczególnych problemów w uważanych przez nas za słuszne proporcjach.

2. Stan badań¹

Pierwsza, jednozdaniowa wzmianka o zamku w Ciechanowie i równocześnie o jego budowniczym Niclosie pochodzi z roku 1420 lub 1429. Dopiero ponad wiek później została sporządzona najstarsza z zachowanych ilustracji zamku. Odbyto ją w roku 1549, a z zawartego w niej opisu zamku można wywnioskować nie tylko wygląd jego XVI-wiecznej bryły, lecz i dyspozycję pomieszczeń² w „Wielkim Domu” oraz chronologię pomocniczych zabudowań zamkowych³.

Kolejna ilustracja królewskiej, z roku 1564, nie wnosi swojej lako- nicznej wzmianką nowych wiadomości⁴, podobnie jak i bodaj najstarsza wiadomość o zamku w literaturze staropolskiej zawarta w „Kronice” Aleksandra Guagniniego (Guagnina, Gwagnina); po raz pierwszy wydanej w iacinie w roku 1578, a w polskim przekładzie - w 1611⁵.

Po wieloletniej przerwie, w roku 1580 dokonano kolejnej szczegółowej ilustracji zamku. Chociaż jej oryginalny tekst najprawdopodobniej zaginęł, to interesujący nas fragment traktujący o budowli przytoczył w swojej pracy Wincenty Hipolit Gawarecki, a za nim i inni autorzy. Według tekstu ilustracji „przez złą sprawę antecessorów zamkiem tym opiekujących się wielkiej uległ ruinie i nateraz potrzebuje reperacyi”⁶.

Kolejny opis zamku, ze szczególnym uwzględnieniem pomieszczeń mieszkalnych „Wielkiego Domu”, pochodzi z roku 1609. Znajdujemy tam m.in. i taki zapis: „mury porysowane, dachy popsute, pałopy pozawalane, w izbach piece porozrzucane, a szyby wybite”⁷.

W literaturze drukowanej kolejny zapis dotyczący obiektu zawdzięcza- my Jędrzejowi Święcickiemu, który Ciechanów wspomniął w swojej łaciń- skiej „Topografii”, napisanej przed 1611, a wydanej w 1634 roku (pier- wszy polski przekład 1901)⁸.

Po wie dosłowne powtórzenie zapisu lustratora z roku 1564 znajdu- się w opisie z roku 1616, który przekazali potomnym autorzy „Starożytn- nej Polski” (oryginalny tekst ilustracji odnaleziono ponownie w latach 60. naszego stulecia i wkrótce go opublikowano)⁹.

Dokonana z kolei blisko pół wieku później ilustracja oddaje wygląd miasta i zamku po splądrowaniu i spaleniu przez Szwedów w czasie „po- topu”¹⁰.

Dwa następne ppisy - a zarazem i ostatnie za czasów Rzeczypospoli- tej - z roku 1720¹¹ i 1789¹² przekazują identyczny wygląd zamku. Jest on w ruinie, opuszczony i narażony na dalszą dewastację.

Podobny stan rzeczy opisany jest w dokumentach XIX-wiecznych. Ze względu na ich mnogość w zbiorach archiwów wymienimy tylko 2 naj- istotniejsze: z roku 1815¹³ i 1820¹⁴.

Po nielicznych i niezwykle lakonicznych wzmiankach o zamku w liter- raturze XVIII-wiecznej - nie wymienionych tutaj jako całkowicie nieistot- nych, gdyż zwykle jednozdaniowych - w wieku XIX wiadomości historycz- nych i opisów zamku pojawia się bardzo wiele. Ciąg ten otwiera niezwykle bogata w informacje o polskich miastach praca Augusta Carla Holsche'a z roku 1800¹⁵.

Niewiele jeszcze danych o zamku zawiera „Opis Starożytnej Polski” pióra Tomasza Święckiego¹⁶ i „Jeografia” Stanisława Platera¹⁷. Interesu- jące natomiast wzmianki o Ciechanowie i jego zamku w połowie XVII wieku przekazali Julian Ursyn Niemcewicz¹⁸ i Albrycht Stanisław Radziwiłł¹⁹.

Prawdziwym „odkrywcą” zamku dla literatury historycznej był Win- centy Hipolit Gawarecki, za sprawą wydanego w roku 1828 artykułu o zamkach i grodziskach mazowieckich, w którym dał krótki opis zamku oraz zamieścił wzmiankę o zamieszkiwaniu go przez Bonę Sforzę²⁰. W 2 lata później Gawarecki opisał zamek już dużo dokładniej, dodając nowe wiadomości historyczne²¹.

Pierwsza monografia zamku - oczywiście w typie XIX-wiecznego „starożytnictwa” - wyszła również spod pióra tego zasłużonego badacza dziejów i zabytków Mazowsza. Opierając się na dostępnej literaturze, znanych sobie archiwaliach i pamiętnikach oraz - zapewne - aktach miejskich, przedstawił syntetyczny zarys dziejów zabytku, obficie posiłkując się cytataми ze źródeł²².

Głównie od Gawareckiego - a potem i od siebie nawzajem - zaczerpnęli informacje o zamku: jeden z autorów „Starożytności Polskich”²³, Michał Baliński i Tymoteusz Lipiński do „Starożytnej Polski”²⁴, Franciszek Maksymilian Sobieszczański do „Wiadomości o sztukach pięknych”²⁵, Kazimierz Stronczyński do tekstu „Inwentaryzacji”²⁶, Felicjan Antoni Kozłowski do „Dziejów Mazowsza”²⁷ oraz redaktorzy „Słownika geograficznego Królestwa Polskiego”²⁸. Doskonalsze i pełniejsze w tych kolejnych pracach były opisy, dodawano nowe fakty, lecz Gawareckiego „szkielet” pozostawał zawsze.

Z tych kilku właśnie opracowań czyniono bezkrytyczne odpisy, publikując je przeredagowane stylistycznie w prasie i pozycjach książkowych na przełomie XIX i XX wieku, a także i w okresie międzywojennym²⁹. Do chwalebnych wyjątków zaliczyć tutaj należy serię artykułów o zamku Kazimierza Ranieckiego; w których w niezwykle barwny i interesujący sposób przedstawił on jego dzieje wraz z osadniczym tłem fundacji³⁰.

Z chwilą rozpoczęcia okupacji Polski przez Niemcy, we wrześniu 1939 roku, stworzone zostały warunki do nieskrępowanych badań architektury zamku dla niemieckich historyków sztuki i architektów. Ich plonem było kilka artykułów opublikowanych od roku 1940. Podejście tych badaczy - pomimo ich nacjonalistycznego przekonania, że zamek ten jest „wybitnym przejawem architektury niemieckiej” - jest zupełnie odmienne od prezentowanego w dotychczasowej literaturze polskiej. Obok opisów i najważniejszych danych o fundatorach (te zwykle mylące) zaakcentowane zostały w tych pracach problemy związane z analizą formalną, porównawczą na tle architektury europejskiej i próby rekonstrukcji opisowej pierwotnego wyglądu zabytku. Publikowane są również rysunki inwentaryzacyjne³¹.

W tym samym nurcie - badań z okresu wojny - należy również umiejscowić poświęcony zamkowi w Ciechanowie fragment książki Bodo Ebhardta³².

Pierwszą polską inwentaryzacją zamku, w roku 1955, kierował Zdzisław Tomaszewski. Odbывała się ona w związku z zamierzoną konserwacją obiektu, a wykonano w jej trakcie ponad 20 rysunków pomiarowych³³, z których opublikowano: plan i przekrój w skali 1:800 oraz rekonstrukcję faz rozbudowy³⁴. Ostatni zestaw rysunków po raz drugi wydała w roku 1959 Barbara Bieniewska³⁵.

Ta sama autorka rok wcześniej zapowiadała zabezpieczenie obiektu w stanie trwałej ruiny i równoczesne stworzenie w basztach wystawy historycznej³⁶. Do idei tej entuzjastycznie odniosła się też lokalna prasa³⁷ i regionalny kalendarz³⁸.

W roku 1963 Izabella Galicka opublikowała artykuł stanowiący wstępny zarys jej przyszłej pracy doktorskiej. Ciechanowski zamek posłużył jej w nim jako jeden z elementów analizowania mazowieckich zamków pod kątem układów funkcjonalnych, rozwiązań przestrzennych, systemów obrony itp. Zwrociła również uwagę na zachodzącą relację pomiędzy zamkami w Ciechanowie i Liwie a litewskimi Trokami³⁹.

W tym samym czasie, na Kierunku Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa Wydziału Sztuk Pięknych UMK w Toruniu, napisała pracę magisterską Krystyna Loose. W swoim studium monograficznym architektury zamku próbowała przedstawić problemy lokacji zamku, jego dzieje, etapy budowy

i analizie porównawczą, a ponadto zaprezentowała proponowaną przez siebie rekonstrukcję „Wielkiego Domu”. W tej niezwykle chaotycznie napisanej pracy poprawny właściwie jest jedynie opis inwentaryzacyjny zabytku. Widać podstawowe braki w literaturze i nie opanowanie warsztatu badawczego.

Wnioski - co do zamku w Ciechanowie - wypływające z wcześniejszego artykułu oraz z zebranych materiałów do swojej dysertacji, wykorzystowała Izabella Galicka w opracowaniu Pracowni Konserwacji Zabytków dla Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie. Przedstawiła tam historię obiektu w oparciu o najistotniejsze daty, jego opis oraz wychwyciła dokonane w ciągu wieków przebudowy - w oparciu o badania własne i dotychczasową literaturę.

Podsumowaniem wyników wykopalsk prowadzonych w roku 1966 i 1967 stały się sprawozdania opublikowane w „Informatorze Archeologicznym” i „Sprawozdaniach Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej”⁴².

W roku 1967 powstało w „Pekazetach” opracowanie przestrzenne Ciechanowa, w którym nie pominięto znaczenia zamku dla rozwoju urbanistycznego miasta. Dokumentacje Galickiej i Kozakiewiczą opracowane zostały w związku z przejściem w restauracji zabytku z fazy „doświadczalnej” w naukową.

W roku 1968 ukończyła Galicka pisanie obszernej rozprawy doktorskiej. Przedstawiła w niej - wbrew wprowadzającemu nieco w błąd tytułowi - nie tylko problematykę zaakcentowaną już w roku 1963, lecz i zagadnienia gospodarcze, osadnicze, stosunki społeczne oraz polityczne na Mazowszu na przełomie XIV i XV wieku. Przy analizie związków architektonicznych zachodzących pomiędzy poszczególnymi zamkami mazowieckimi poczesne miejsce zajął i zamek ciechanowski⁴⁵.

W rok następny - 1969 - Aleksander Kociszewski zamieścił w „Trybunie Mazowieckiej” kilka artykułów poświęconych zamkowi. Autor ten, opierając się na niektórych źródłach archiwalnych, a przede wszystkim pracach Loose i Galickiej⁴⁶, w popularny sposób zaprezentował ówczesny dorobek historyków sztuki.

Poza ustalenia zawarte w opublikowanej wcześniej literaturze nie wyszedł Tomasz Jurasz w przeznaczonym ciechanowskiemu zamkowi rozdziale swojej przystępnie i warto napisanej książki o polskich warowniach⁴⁷.

Dorobek kolejnych sezonów wykopalskowych (1970-1973) przedstawiony został w „Wiadomościach Archeologicznych” i kolejnych tomach „Informatora Archeologicznego”⁴⁸.

Rok 1974 przyniósł przekrojową rozprawę wybitnego kastelologa - Bohdana Guerquin, w której nie zabrakło miejsca i dla omawianego zamku. Po podstawowych wiadomościach historycznych przedstawił on najważniejsze ustalenia wynikające z badań archeologicznych i architektonicznych prowadzonych przez zespół Zdzisława Tomaszewskiego, następnie Adama Miłobędzkiego i Jerzego Pinińskiego, a w końcu - przez Izabellę Galicką⁴⁹.

W tym samym roku Krzysztof Seliga opublikował serię artykułów o twierdzeniach mazowieckich; w jednym z nich omówił również historię zamku ciechanowskiego^{49a}.

Kolejnym krokiem w badaniach dziejów zabytku było wydanie monografii Ciechanowa pióra Stanisława Pazyry. W oparciu o materiał źródłowy wychwycił on najistotniejsze momenty w historii obiektu; nie interesowały go jednak zagadnienia architektoniczne i archeologiczne. Wiodącym elementem we wszystkich dotyczących zamku fragmentach pracy była jedynie relacja miasto-zamek, brana zresztą pod uwagę głównie z gospodarczo-społecznego punktu widzenia⁵⁰.

W roku 1977 ukazał się poświęcony Ciechanowowi i okolicom zeszyt „Katalogu Zabytków”. Jego autorki - Izabella Galicka i Hanna Sygietyńska - zamieściły w nim najważniejsze dane historyczne o zamku, dały najpełniejszy (z drukowanych) opis o charakterze inwentaryzacyjnym oraz opublikowały bogatą bibliografię⁵¹.

W tym samym roku wydano książkę Antoniego Piskadły, w której autor ten omówił zamek w konwencji literatury popularnonaukowej⁵².

Wymieniany już wcześniej Aleksander Kociszewski do dziejów zamku powrócił w pracy wydanej w latach: 1978 i 1980. Opierając się ponownie na niektórych źródłach archiwalnych, a przede wszystkim pracach Galickiej i Loose, próbował w popularny sposób przedstawić dzieje zamku. Nie wniósł jednak nic nowego do stanu wiedzy o zamku. Jedynym wartym odnotowania elementem tej broszury jest optowanie autora (zapewne za Loose), za datowaniem zamku na wiek XIV, pomimo jednoznacznych wyników wykopalisk datujących obiekt na stulecie następane⁵³.

Kolejnymi pozycjami archeologicznymi dotyczącymi ciechanowskiego zamku były 2 tomy „Informatora Archeologicznego”, za lata 1977 i 1978⁵⁴, a pierwszym podsumowaniem wyników dotychczasowych wykopalisk stał się artykuł Marii Pikulińskiej-Ciuk, w którym autorka⁵⁵ przedstawiła jednocześnie - w oparciu o aparat naukowy - historię zamku⁵⁵.

Następne „Informatory Archeologiczne” zaprezentowały dorobek kolejnych sezonów wykopaliskowych, 1980-1985⁵⁶.

Na szerszym tle - mecenatu artystycznego księcia Janusza I - zajmuje się fundacja Izabella Galicka w wydanym w roku 1984 referacie wygłoszonym na sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki w roku 1981. Jest to powrót⁵⁷ do niektórych wątków jej rozprawy doktorskiej sprzed lat kilkunastu⁵⁷.

Odpowiedzią na regionalne potrzeby popularyzatorskie jest natomiast broszura pióra Jana Korzybskiego, której zawartość treściowa nie wychodzi poza wcześniejsze szkice tego rodzaju⁵⁸.

Krótką prezentację ciechanowskiego zamku na tle zabytków województwa przedstawił w roku 1986 Ryszard Małowiecki⁵⁹.

W roku następnym ukazała się popularnonaukowa broszura „Zamek w Ciechanowie” będąca kompleksową próbą prezentacji⁶⁰ ustaleń archeologicznych i architektonicznych dotychczasowych badaczy⁶⁰.

Oprócz wymienionej powyżej literatury naukowej lub popularnonaukowej odnotować również należy liczne pozycje o charakterze informacyjnym lub przewodnikowym. Wszystkie one jednak w partiach historycznych oparte zostały w znacznym stopniu na publikacjach XIX-wiecznych, głównie „Starożytnej Polsce” i „Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego”⁶¹. Mazowieckie miasta nie doczekały się w większości - na razie - przewodników o charakterze historyczno-artystycznym.

W tym krótkim - raczej przeglądowym, niż wyczerpującym zagadnienie - stanie badań nie uwzględniliśmy pozycji, w których ciechanowski zamek posłużył jedynie jako obiekt wymieniony obok wielu innych w poszukiwaniu analogii z podobnymi zamkami. Prace te będą przedstawione w rozdziale poświęconym analizie porównawczej^{61a}.

3. Historyczne uwarunkowania fundacji

Ciechanów położony jest na terenie Mazowsza Północnego. Już w okresie plemiennym był to obszar intensywnie wykorzystywany rolniczo, ze względu na charakter występujących w pobliżu dzisiejszego Ciechanowa dobrych bielic, glin i ilów oraz - w samych okolicach miasta - czarnych ziemi. Ponad porośniętą resztą Mazowsza pokrywały gleby piaszczyste i szczerkowe z niewielkimi „wyspami” ziemi lepszej rolniczo, np. madami na tarasach zalewowych rzek⁶².

Zasięg plemienną ziemi ciechanowskiej wyznaczały: Wkra i Narew, a na północy - granica z Prusami. Tak ograniczony teren zamieszkiwane przez plemię ciechanowskie, którego pierwotne siedlisko określił hipotetycznie Bolesław Gierlach⁶³. Dawny plemienny gród - o ile tylko słuszne jest uznanie Ciechanowa za stolicę obszaru wyznaczonego przez nazewnictwo o cechach pogranicznych, w typie "Osiek", "Słupno" i "Zawada"⁶⁴ - znajdował się co najmniej od VII-VIII wieku, na ciechanowskiej Farskiej Górze. Z tworzących ją dwóch wzniesień jedno spełniało funkcję mieszkalno-obronną. Mieścił się tam umocniony wałem ziemno-kamiennym palisadą gród, w którym znajdowała się siedziba wodza plemienia⁶⁵. Drugie wzgórze przeznaczono przypuszczalnie na ośrodek kultowy, a jak twierdziła - jeszcze w czasach nowożytnych - miejscowa tradycja, znajdowała się na nim pogańska gontyna⁶⁶, zastąpiona po przyjęciu chrześcijaństwa grodzowym kościołem p.w. Św. Piotra⁶⁷. Po przyjęciu najpóźniej na przełomie roku 1008 i 1009, gdy to poprzez tereny Mazowsza zmierzał z akcją chrystianizacyjną do Prus Św. Brunon z Kwerfurtu⁶⁸ - ziemie te ulegały stopniowej chrystianizacji. Gdy władał Mazowszem Miecław, w latach 1037-1047, poddani jego z nową religią byli już, zapewne, dobrze zaznajomieni, jako że on sam poganinem na pewno nie był⁶⁹.

Pierwsza źródłowa wzmianka o Ciechanowie pochodzi z roku 1065. Znajduje się ona w transkrypcji dokumentu uposażenia przez Bolesława Śmiałego klasztoru Benedyktynów w Mogilnie⁷⁰. Zakonnikom przypadły wówczas dziewięćdziesiąt z większością grodów na Mazowszu Północnym oraz dochód z niektórych przepraw przez rzeki. Nie można, niestety, ustalić, czy już wtedy Ciechanów wchodził hierarchicznie w skład Państwa Piastów, ponieważ najwcześniejsze wzmianki o kasztelanie pochodzą z lat: 1240 (?)⁷¹, 1254⁷² i 1297⁷³. Musiało to jednak nastąpić dużo wcześniej, gdyż gród ten spełniał ważną rolę w wielu dziedzinach funkcjonowania państwa i społeczeństwa. Był mianowicie centralnym ogniwem w obronie rubieży północno-wschodnich, dawnym ośrodkiem plemiennym i kultowym, które to funkcje zostały raczej przez nową państwowość wykorzystane niż zaprzepaszczone. Stanowił także regionalny ośrodek wymiany towarowej oraz leżał na wiodącym ku Prusom trakcie handlowym. Spróbujmy w kilku zdaniach zaakcentować niektóre z tych funkcji.

Jak zaświadcza - chociaż zachowane szczątkowo, to w tej dziedzinie nader jeszcze bogate - źródła archiwalne, Ciechanów do połowy wieku XV stanowił północny bastion w czasie nieustannych walk pogranicznych⁷⁴ wewnętrznych z pogańskimi Prusami, Pomorzanami oraz Litwinami. Szczególnie ci ostatni dawali się mieszkańcom dotkliwie we znaki, np. w latach: 1258, 1262, 1267, 1285, 1324, 1336, 1337, 1340, 1368⁷⁵. Najbardziej jednak niebezpiecznym sąsiadem - pomimo silnych więzów gospodarczych - okazało się zaborcze i prężne, doskonale i nowoczesnie zorganizowane krzyżackie Państwo Zakonne. Jak pisał Stanisław Pazyra, "o charakterze tego sąsiedztwa świadczy najlepiej porwanie przez Krzyżaków w 1404 r. ks. Janusza przebywającego w czasie trwania formalnego pokoju ze swym dworem na łowach w pobliskiej Opinogórze"⁷⁶. Na terenie plemienia ciechanowskiego znajdowało się co najmniej 25 grodów, z których aż 14 skoncentrowano w rejonie pogranicznym. 3 z nich nie są jeszcze w literaturze datowane (Dłutowo, Karniszyn i Sarnowo), 2 datowane od wieku XIII (Czernice Borowe i Radzanów), natomiast 9 istniało najpóźniej w wieku XI, a więc w okresie tworzenia się podstaw nowej państwowości. Jak bardzo przewidujący byli pierwsi Piastowie pokazał wiek XIII, gdy to można zaobserwować nagły wzrost aktywności ludów bałtyjskich⁷⁷. Ciechanów

był więc grodem zaporowym, na który napotykali napastnicy, po ewentualnym przetłamaniu umocnień pogranicza.

Stanowiący (być może) ośrodek dawnej władzy plemiennej, a obecnie nowej, administracyjno-sądowniczej, Ciechanów miał typową dla średniowiecznego ośrodka wczesnomiejskiego strukturę trójczłonową. Składał się z grodu właściwego sprzęgniętego z centrum kultowym, mieszkalnego podgrodzia⁷⁸ oraz targowiska, które znajdowało się zapewne na terenie obecnego pl. Kościuszki. Podobną strukturę osadniczą miały również i inne miasta mazowieckie, np. Pułtusk⁷⁹, Wyszogród⁸⁰, Czersk⁸¹ i Warszawa⁸². Gród wraz z podgrodziami, targowisko, skrzyżowanie traktów oraz miejsce przeprawy przez Łydynię miały stać się w przyszłości wiodącymi czynnikami miastotwórczymi.

Proces przenoszenia osad o charakterze miejskim z historycznego prawa polskiego na pisane niemieckie rozpoczął się na Mazowszu - podobnie jak na terenie całej Polski - w wieku XIII. Wewnętrzne jednak warunki sprawiły, że współczesne statystyki wykazują nasilenie tego zjawiska później niż w innych dzielnicach⁸³. W wieku XIII na Mazowszu pisane prawo polskie otrzymał Płock (1237)⁸⁴, a nowe niemieckie, 4 ośrodki wczesnomiejskie: Pułtusk (1257)⁸⁵, Ciechanów (1266)⁸⁶, Łowicz (przed 1298)⁸⁷, Warszawa (przed 1300)⁸⁸.

Książę Konrad II - jak mówi XV-wieczna „Kronika” Stanisława z Lipia - „ustanowił /.../ aby softys i mieszczanie we wszystkich sprawach wielkich i małych kierowali się prawem niemieckim i tychże zwolnił od innych praw i zwyczajów, któreby wspomniane prawo naruszały. Samo zaś miasto lokował na tym prawie niemieckim, na którym lokowane jest miasto Środa i temu dał pięćdziesiąt łanów według miary stosowanej we wspomnianym mieście”⁸⁹. Rynek nowo ulokowanego miasta usytuowano na terenie obecnego pl. Kościuszki, w miejscu, gdzie znajdowało się zapewne dawne targowisko. Lokalizacja taka (odmienna od typowej - z kościołem parafialnym w jednym z bloków przyrynkowych) okazała się bardzo dogodną, bo miasto rozwijać się mogło we wszystkich kierunkach, gdyż położone było o kilkaset metrów od siedziby kasztelana oraz ośrodków kultu - od roku 1266 parafialnego kościoła p.w. NP Marii⁹⁰, a od 1353 zakonnego Augustianów⁹¹.

W roku 1400, z bardzo niejasnych przyczyn, książę Janusz I przelokował miasto o 600 metrów na północ. Jest to tym dziwniejsze, że w zachowanym tekście nowej lokacji jest mowa jedynie o rzekomo jednym celu, jaki temu posunięciu przyświecał - osiągnięciu przez mieszczan lepszych dochodów⁹².

Właśnie z tym historycznym wydarzeniem łączyć należy, naszym zdaniem, wybudowanie zamku w pobliżu nowo ulokowanego miasta⁹³. Całe to „zdarzenie” urbanistyczne w Ciechanowie na przełomie wieku XIV i XV było skutkiem dalekowzrocznej polityki wewnętrznej księcia Janusza I.

Do czasu wybudowania zamku siedziba władcy mogła znajdować się w dwóch miejscach, na Farskiej Górze⁹⁴ lub w pobliżu miejsca, gdzie lokowano na nowo miasto. Gdyby tak było, to siedziba ta musiałaby być drewniana i prowizoryczna, bo w najbliższej okolicy nie zachowało się żadne na tyle wysokie wzniesienie, aby je można połączyć z istnieniem na nim gródka. Na pewno jednak siedziby tej nie należy lokalizować na terenie obecnego zamku, gdyż takie położenie⁹⁵ uniemożliwiałoby jej egzystencję w trakcie kilkuletnich prac budowlanych.

Fundatorem ciechanowskiego zamku był więc książę Janusz I zwany Starszym (1379-1429). Według Izabelli Galickiej „jego działalność budowlana pozwala na postawienie wniosku, że znaczenie /tego/ mazowieckiego władcy w skali jego księstwa porównać można do roli Kazimierza Wielkiego

w państwie polskim⁹⁶. Janusz I był władcą bardzo energicznym. Preż-
ność życia gospodarczego na Mazowszu w tym okresie zawdzięczać należy
właśnie jego działalności na różnych polach, z których najistotniejszymi
były: częściowe przejście z gospodarki towarowej na pieniężną, szeroka
akcja lokacji miast na prawie niemieckim, zintensyfikowanie budownictwa
w książęcych ośrodkach władzy oraz nieustanne, kontrolne podróże wład-
cy po jego posiadłościach. Bezpieczeństwu dzielnicy służyć miały moder-
nizacje lub fundacje gródków, kurii i zamków⁹⁷.

Decyzja o fundacji zamku zapaść musiała wkrótce po roku 1410, a
miała na celu konieczność pewnego zabezpieczenia się przed ewentualną
agresją krzyżacką w odwecie za utratę części ziem⁹⁸. Okres niepewności
na terytoriach pogranicznych i ekonomika poprzedzająca wojnę nie
sprzyjały wzniesieniu twierdzy w latach 1400-1410. Dopiero wewnętrzna
stabilizacja gospodarcza 2. dekady XV wieku stworzyła optymalne warunki
do rozpoczęcia tej najkosztowniejszej inwestycji Janusza I.

Badacz zamku ciechanowskiego jest w o tyle dobrej sytuacji, że zach-
wała się archiwalna wzmianka o budowniczym obiekcie. Mianowicie w jednej
z mazowieckich ksiąg skarbowych znajduje się pod datą 27.X.1420⁹⁹
informacja o rozliczeniach „cum Niclos muratore” za prace wykonane przy
książęcych zamkach w Ciechanowie i Liwie¹⁰⁰.

Z wielu zachowanych rachunków średniowiecznych realizacji budowla-
nych historycy wiedzą o stopniowym finansowaniu przez inwestora przed-
sięwzięcia i - również stopniowym - wystawianiu rachunków przez wyko-
nawcę. Taka forma „etapowa” umożliwiała inwestorowi rozpoczęcie prac
przed zgromadzeniem całego potrzebnego kapitału, a wygodna była
również dla mistrza strzechy, bo pozwalała na sukcesywne rozliczanie się
z podwładnymi, którzy mogli się przecież częściowo zmieniać. Byli zatem
wykonawcy zlecenia rozliczani za zrealizowanie pewnych etapów prac, a
tym samym pierwsza faza realizacji inwestycji, nie musi wcale zamykać
się - ustalonym kombinacyjnie przez Galicką¹⁰¹, a uściślonymi przez
Kociszewskiego¹⁰² - datami 1422-1429. Należy również postawić w
wątpliwość tezę tego ostatniego, że okres 7 lat robót byłby zbyt krótki
dla realizacji pierwszej fazy budowy¹⁰³ - zamknięcia korony murów na 5-
6 metrach. Na przykład zamek Kazimierza Wielkiego we Włodzimierzu
Wołyńskim¹⁰⁵ wzniesiono w ciągu lat 2¹⁰⁴, a był on skalą bardzo
zblizony¹⁰⁵.

Wracając jednak do samej osoby fundatora, warto jest zwrócić uwagę
na to, że część jego patronatu nad budownictwem obronnym związać moż-
na z jednym warsztatem budowlanym¹⁰⁶, którego działalność przy
wznoszeniu od podstaw zamku ciechanowskiego, chronologicznie można
określić jedynie jako „około 1420”. Czas realizowania pierwszej fazy
zamku podać można przy tym tylko jako lat kilka, do których należy
dodać czas potrzebny na wybudowanie cegielni na Aleksandrówce, wypał-
cegieł i niwelację placu budowlanego, co daje razem około 10 lat.

4. Historia zamku. Restauracje¹⁰⁷

Wzniesiony około roku 1420 zamek ciechanowski musiano modernizować
już po kilku lub kilkunastu latach, w 4. dekadzie wieku XV. Podniesiono
wówczas wysokość murów obwodowych i wież z 5-6 do 7-8 metrów.
podwyższając równocześnie poziom dziedzińca o około 1,5 metra. W tej też
fazie realizacji obiektu zmieniono lokalizację głównego wjazdu.
wybudowano murowane przedbramie zachodnie oraz otoczono zamek
regularną, szalowaną fosą¹⁰⁸. Prace powyższe wykonać musiano na pewno
do połowy wieku XV, umożliwiając normalne funkcjonowanie tej książęcej

siedziby, jako że w roku 1454 istniała funkcja zamkowego kapelana¹⁰⁹, a w 1458 ciechanowskiego burgrabiego¹¹⁰.

W roku 1472 lub 1473 (a niewątpliwie przed 1476¹¹¹) miasto i zamek zostały strawione pożarem¹¹². Do prac budowlanych powrócono przy okazji restauracji po klęsce ogniowej. Musiało to nastąpić przed rokiem 1477, gdyż nie znajdujemy zapisek o wydatkach na ten cel w księdze finansowej księcia Janusza II, która pochodzi z lat 1477-1490¹¹³. Podniesiono wówczas wysokość kurtyn i wież do wysokości ponad 10 metrów, wieńcząc je tradycyjnie stosowanym krenelażem. W tym samym też czasie wstawiono zapewne gabinet prospektowy w pobliżu „Wielkiego Domu” na kurtynie zachodniej, zwany potocznie „Kurzą Noga”¹¹⁴.

O warunkach życia mieszkańców zamku u schyłku XV stulecia daje pewne wyobrażenie tekst inwentarza książęcego skarbcza z roku 1494¹¹⁵. Na jego podstawie, nieco przesadnie, Stanisław Pazyra (a za nim Aleksander Kociszewski) określił ciechanowski zamek mianem mazowieckiego Wawelu.

*„W skarbcu ciechanowskim znajdowały się wspaniałe, złotem i drogimi kamieniami wyszywane szaty samego księcia i jego rodziny oraz najbliższego otoczenia, trzewiki haftowane, opony i makaty, guzy z szafirami, pierścienie, naszyjniki z drogich kamieni oraz worki nieoprawnych klejnotów. Kultura i zamożność popijająca na zamku, wywierały przemożny wpływ na mieszczan i całe miasto”*¹¹⁶.

U schyłku wieku XV ponownie podjęto starania o podniesienie walorów obronnych zamku. Tym razem dla ewentualnego zastosowania broni palnej. Zostały wówczas bardzo znacznie podwyższone wieże, a w ich elewacjach wybito kluczowe strzelnice, umożliwiające zaczepienie hakownic i zainstalowanie niewielkich armat¹¹⁷. W archiwaliach już w roku 1487 wzmiankowany jest ciechanowski puszczał, niewykluczone, że ten sam Czech Jerzy Otoczek, którego wymieniono w roku 1504, razem ze wzmianką o prochu i bombardach na zamku¹¹⁸.

Po drobnych remontach poszycia dachów w roku 1539¹²⁰ i wybrukowaniu dziedzińca (przed rokiem 1536¹²¹), już po inkorporacji Mazowsza do Korony, nastąpił drugi okres świetności zamku. Zaczął się on w roku 1547, po wejściu Ciechanowa w skład wdowiej oprawy Bony, a zakończył w 1556, po opuszczeniu przez nią miasta, a wkrótce - już na zawsze - kraju.

W tym czasie rezydencja królowej-matki nabrała we wnętrzach rysu renesansowego lecz również i na zewnątrz pojawiły się elementy z „nowej epoki”. Remonty budynków i wyposażenie wewnątrz pochłonęły niebagatelną kwotę kilkuset florenów¹²². Wybudowano też cegielnię, która dostarczała potrzebnych do napraw nadwątłych murów cegieł, a równocześnie prowadziła intratną sprzedaż północnomazowieckim mieszczanom. Na podstawie lustracji z roku 1549 z łatwością można prześledzić tok prac budowlanych, jako że zawarte są w niej informacje o tym, które partie zamku wyremontowano, które wybudowano na wzór dawnych, a o które obiekt wzbogacono¹²³.

Wyremontowano więc mury obwodowe odnawiając krenelaż i drewniane ganki na murach, przedbramie zachodnie pokryto nowym gontem w miejsce dawnych dachówek, podwyższono „Wielki Dom” pokrywając go równocześnie używanymi dachówkami. Pierwszym architektonicznym elementem renesansowym była attyka wschodnia „Wielkiego Domu”, zwieńczona glinianymi kulami.

Na podstawie dwóch lustracji - wymienionej z roku 1549 i kolejnej, z 1580¹²⁴ - odtworzyć można rozmieszczenie i charakter poszczególnych wnętrz oraz ich urządzenie. Ponieważ kończona obecnie restauracja, wykonywana według projektu Henryka Siudera z Pracowni Konserwacji

Zabytków, prawie całkowicie zlekceważyła zachowane relikty architektoniczne i inwentaryzacyjne opisy archiwalne, staje się konieczne przybliżenie wyglądu zamku w ostatnich latach jego świetności. Po przejechaniu przedbramia, z nadwieszoną nad nim izbą wrotnego, wkraczało się na dziedziniec posiadający „nawierzchnię brukowaną z otoczków granitowych, ułożonych w formie prostokątów z większych kamieni wypełnionych kamieniami drobnymi”¹²⁵. Na lewo, od wewnętrznej strony kurtyny zachodniej, znajdowały się drewniane budynki o charakterze gospodarczo-mieszkalnym (dla służby, straży itp.). Elewacje północną od strony dziedzińca zajmował, znacznie już rozbudowany, „Wielki Dom”. Zachował on tradycyjny, nadany mu jeszcze przez Niclosa, trójdzielny układ pomieszczeń. Nad sklepionymi piwnicami umieszczono w przyziemiu część gospodarczą, złożoną z kuchni i spiżarni. Najbardziej prestiżową kondygnację, pierwsze piętro, przeznaczono na cele reprezentacyjne, a drugie na sypialnię, zamkową kaplicę p.w. Św. Stanisława i skarbczyk. Poddasze wykorzystywano w razie potrzeby na dodatkowe sypialnie lub magazyn zbożowy, z możliwością przystosowania go do obrony. Pomieszczenia tego budynku ogrzewano przy pomocy kaflowych pieców¹²⁶. Podłogi i stropy były drewniane lub - co rzadziej - pomieszczenia przesklepiano. W celu zapewnienia wygodnej komunikacji wejścia na koronę murów znajdowały się w centralnym budynku mieszkalnym i na poziomie dziedzińca, skąd dostawano się do góry schodami wtopionymi w grubość murów, bądź - co prawdopodobniejsze - przyściennymi¹²⁷.

Wieża wschodnia przeznaczona była na potrzeby sądowo-penitencjarne. Na jej dno spuszczano skazańców za pomocą liny, na przeciąg określonego czasu kary pozbawienia wolności (zwykle roku i sześciu tygodni). Dla winowajców, którzy dopuścili się przestępstw karanych łagodniej przeznaczona była partia górna wieży¹²⁸. Dowodem na to, że jeszcze w XVII wieku w zamku znajdowało się więzienie jest to, iż w wieży „od fundame przechowały się liczne napisy, daty i gmerki wydrapane w cegłach, więc: Jan Zerek, 1628, 1624, 1632; Skotus, Zikizmont. W 1637 r. jakiś *Jakob* pisze *tiom niewinnyk*, Zegrzda +1662, Jan Bay, Jakóbi Dobro, Mathka, Barfoski /parę razy/”¹²⁹. Węzienie to przeznaczone było dla osób nie objętych jurysdykcją miejską. Te sądzono bowiem według prawa chełmińskiego i - po ewentualnym skazaniu na więzienie - osadzano w areszcie znajdującym się w podziemiach ratusza.

W wieży drugiej (zachodniej), w piwnicy, znajdował się areszt dla wojska i zamkowej służby. Wyższe kondygnacje zajmował zamkowy arsenał, w którym w roku 1580 znajdowały się „trzy działka, piętnaście hakownic, sześć moidzierzów do których jest kul dziewiętnaście”, a ponadto „kijów mosiężnych i żelaznych trzynaście”¹³⁰.

Po wyjeździe Bony zamek ulegał powolnej rujnacji; wykorzystywany był prawie wyłącznie dla potrzeb sądowych i penitencjarnych. O stopniarowanie pogarszającym się jego stanie technicznym zaświadcza kolejne lustrotracje - z 1580, 1609 i 1616 roku. Proces ten można wytłumaczyć tylko opieszałością i nieuczciwością sprawujących nad nim prawną opiekę starostów, bo przecież na jego utrzymanie przeznaczano część dochodów z kilku okolicznych wsi i niektóre opłaty targowe. Również i ciechawscy mieszcianie opłacali specjalne podatki na rzecz konserwacji zamku¹³¹.

Całkowicie zrujnowanym w połowie XVII wieku zamek jeszcze nie był, bo jego stan pozwolił na zatrzymanie się w nim na nocleg w roku 1646, zdążającej do Władysława IV jego królewskiej małżonki - Marii Ludwiki Gonzagi¹³². Był to jednak stan, który nazwać można ledwie mieszkalnym, ponieważ grasujące w opuszczonych pomieszczeniach stada szczurów nie pozwoliły w nocy gościom zmrzyć oka¹³³.

Przyczyną zagłady zamku był nie tylko brak należytej pieczy. Miary dopełniły poczynione dwukrotnie przez Szwedów dewastacje i rabunki. Pierwsze miały miejsce w roku 1657¹³⁵ w czasie „potopu”¹³⁴, drugie - w roku 1708, podczas wojny północnej¹³⁵. Od tego czasu zamkiem przestano się zupełnie interesować. W królewskich wizytacjach opisuje się jego opłakany wygląd, po czym nie podejmowane są żadne środki zaradcze. Przyczyn tego stanu rzeczy dopatrywać się można w diametralnej zmianie taktyki wojennej. Wobec powszechnego stosowania ciężkiej broni artyleryjskiej tracą na znaczeniu tradycyjne, kamienne czy ceglane fortyfikacje kurtynowe i bastejowe. Stosuje się głównie nowoczesne ziemno-murowane umocnienia bastionowe, z których można prowadzić skuteczny ostrzał nieprzyjaciela, a i przyjąć pozycję ofensywnej obrony.

Narażone na bezpośrednie, zgubne działanie czynników atmosferycznych, ruiny zamkowe przetrwały tak do końca wieku XVIII, gdy to próbował zamek ratować jeden z członków sejmowej komisji do spraw miast, tzw. Bonis Ordini - Adam Krasieński¹³⁶. Zamierzenia te zaprzepaszczone zostały w wyniku rozbiorów. Ciechanów przypadł Prusom i wszedł w skład prowincji Prusy Nowo-Wschodnie. Zamek ciechanowski położony był na terenie domeny opinogórskiej, utworzonej z dawnych podciechanowskich włości królewskich, którą zarządzał Melchior Neumann. Aby zwiększyć swoje zyski postanowił wystawić w ośrodku Amptu, Opinogórze, browar. Tanim i - jak się wydawało - łatwym do pozyskania budulcem mogły być ruiny zamku. Rozebrano więc w roku 1792 wszystkie ceglane zabudowania wewnętrzne i przedbramie, po czym przystąpiono do pozyskiwania cegiel z jednego z narożników. Zaprawa tego muru była jednak zbyt mocna, jak na możliwości ręcznej rozbiórki¹³⁷. W celu zdobycia materiału zamek można było tylko wysadzić, do czego - na szczęście - nie doszło. Prawdopodobnie, tuż przed rozbiórką wewnętrznych¹³⁸ zabudowań, wywieziono z zamku archiwum Ziemi Ciechanowskiej. [Przez wiele lat nie było wiadomo nawet czy jeszcze istnieje, złożone w jakiś zbiorach niemieckich lub radzieckich na terenie byłych Prus Wschodnich, aż nagle „odnalazło się” w Archiwum Państwowym w Merseburgu w NRD. Zbiory te przekazane zostały, za pośrednictwem Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, do udostępnienia zainteresowanym w Ciechanowskim Towarzystwie Naukowym. Znajdują się tam już od stycznia 1986 roku i oby zostały opracowane jak najszybciej.]

Rozbiórki części zamku ciechanowskiego nie można jednak rozpatrywać w oderwaniu od całego zaboru pruskiego, bowiem w tym samym czasie przystąpiono do burzenia średniowiecznych zamków: w Szreńsku¹³⁹ i Wyszogrodzie (od roku 1798¹⁴⁰) oraz murów obronnych: Warszawy (sukcesywnie od roku 1804¹⁴¹) i Płocka (I faza od 1799¹⁴², II - od 1803 roku¹⁴³). Akcja ta - której podłoże niekoniecznie należy wyjaśniać jedynie względami nacjonalistycznymi, gospodarczymi lub urbanistycznymi - kontynuowana była i w czasie zaboru rosyjskiego. W roku 1816¹⁴⁴ lub 1823¹⁴⁵ rozebrano bowiem resztki murów płockich, a w 1818 przystąpiono do likwidacji obwarowań Pułtuska¹⁴⁶.

Po pokoju w Tylicy i utworzeniu Księstwa Warszawskiego zamek wraz z całą domeną opinogórką ofiarował Napoleon w roku 1807 księciu Janowi Bernadotte, późniejszemu królowi Szwecji i Norwegii¹⁴⁷. Księżę do Ponte Corvo władał mazowiecką posiadłością tylko do roku 1810 lub 1811, bowiem w tym czasie cesarz Francuzów darował ją hrabiemu Wincentemu Krasieńskiemu¹⁴⁸. Wejście Krasieńskiego w prawne posiadanie zamku w roku 1818 oraz utworzenie ordynacji zabezpieczyło wprawdzie ten szacowny zabytek przed samowolną rozbiórką, dokonywaną przez mieszkańców miasta, lecz nie zmieniło jego tragicznego stanu

149. Na nic się nie zdążył ani nawoływania gromkim głosem z technicznego uderzeniem patriotyczną strunę szacownego Wincentego Hipolita Gawareckiego ani wysunięty w roku 1882 do zarządu ordynacji opinogórskiej przez „gronę miejscowej inteligencji” projekt ocalenia od zagłady ocalałych murów¹⁵¹. Opieka nad zamkiem – chociaż na pewno powierzchowna – jednak była, gdyż w tym samym roku w prasie napisano, że: „szczątki te przez dzisiejszych dziedziców troskliwie są szanowane”¹⁵². W końcu XIX wieku „Moskale nie zwracali na nie uwagi, bo nie było wypadku, żeby ukrywał się tam jakikolwiek »miatężnik«, ruiny zatem były prawomysłne i mogły liczyć raczej na rosyjskie »pakrawicielstwo“¹⁵³.

Okolo roku 1900 hrabia Adam Krasiński udostępnił zamkowy dziedzi- niec „na plac do ćwiczeń” dla ciechanowskiej straży ogniowej¹⁵⁴. Ta jed- nak nie miała funduszy na remont zamku.

Zainteresowanie hrabiów Krasińskich zamkiem w kilka lat później wprawa nie tylko ze względów patriotycznych. Adam bowiem był pierwszym prezesem Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości (1906-1909), a Edward – trzecim (1910-1927)¹⁵⁵. Woleli nie dopuścić, aby w ich dobrach istniała ruina, za którą musieliby wstydzić się przed członkami Towarzystwa. W roku 1909 Edward Krasiński przeznaczył na potrzeby restauracji 4.000 cegieł, a społeczny komitet odbudowy zaciągnął bezprocentową pożyczkę na poczet kosztów remontu¹⁵⁶. Prace posuwały się szybko, więc nic dziwnego, że przybyli 24 maja 1914 roku do Ciechanowa delegaci Wydziału Konserwatorskiego TOnZP – Kazimierz Skórewicz i Stefan Szyller – mogli stwierdzić, iż „Zamek Ciechanowski, oddany obecnie dla ćwiczeń i zabaw straży ogniowej przez właścicieli ordynacji Opinogórskiej, po Sporządzeniu i obmurowaniu nowej bramy zamiast nieistniejącej starodawnej oraz zamurowaniu wyłamania od strony poł.-zach.¹⁵⁷ jest zdaje się dostatecznie zabezpieczonym od dalszej dewastacji”. W czasie prowadzonych od roku 1909 prac konserwatorskich nadmurowano ponadto koronę murów i zaplombowano pęknięcia w kurtynach. Te podstawowe zabiegi starczyć musiały, z powodu braku dalszych środków, na wiele lat¹⁵⁸.

Po tych pracach remontowych „wewnątrz zamku urządzono estradę i postawiono daszek na słupkach z przeznaczeniem na bufet, w baszcie zachodniej na dole zrobiono kasę biletową z okienkiem przy bramie; w drugiej wieży od wewnątrz zamku wybito drzwi [sic!] i uszykowano szatnię; w ten sposób powstało miejsce dla zabaw ludowych, przedstawień teatralnych w lecie na świeżym powietrzu, na uroczystości strażackie itp. Oprócz tego teren można było wykorzystać letnią porą do gry w tenisa, zimową na ślizgawkę”¹⁵⁹.

W latach 1914-1918, podczas pierwszej wojny światowej, zamek zbytnio nie ucierpiał, natomiast „niedługo potem, podczas najazdu bolszewików, pomiędzy nimi i Polakami toczyła się bitwa artyleryjska, której ośrodkiem był zamek, który przedzielał oboje walczące wojska od siebie, i kilka pocisków przytem upadło wewnątrz zamkowych murów”¹⁶⁰.

W okresie międzywojennym zamek nadal znajdował się we władaniu ciechanowskiej straży ogniowej, dla której stanowił jedynie źródło dochodów. Opinogórski ordynat nie podejmował również poważniejszych prac rewaloryzacyjnych. Ani właściciel, ani użytkownicy nie wzięli pod uwagę nawoływań Kazimierza Ranieckiego o stworzenie tu muzeum lub wystawy historycznej¹⁶¹.

W czasie okupacji niemieckiej obiekt również nie podlegał większym przekształceniom. Jediną wprowadzoną zmianą – związaną ze zorganizowaniem w nim punktu koncentracji ludności polskiej przed wysiedleniem – było wystawienie na kurtynie zachodniej, w miejscu

dawnej „Kurzej Nogi”, drewnianej wieżyczki strażniczej. Musiało to nastąpić przed jesienią roku 1940, gdyż wtedy po raz pierwszy opublikowano zdjęcie przedstawiające zamek wraz ze znajdującą się na koronie jego murów nową wieżyczką¹⁶².

Po drugiej wojnie światowej przystąpiono wreszcie do odbudowy, zakończonej ostatecznym sukcesem, pomimo wielu – nie zawsze obiektywnych – trudności. Pierwszym etapem prac zmierzających do restauracji były badania archeologiczno-architektoniczne prowadzone w roku 1955¹⁶³ oraz równoczesne z nimi sporządzanie dokumentacji technicznej (np. dokumentacja opisowa, obliczenia statyczne) w latach 1953-1957¹⁶⁴.

W roku 1958 przystąpiono do właściwych prac konserwatorskich. Nie wiemy – niestety – kto był ich projektantem i konsultantem, bowiem na te osoby spada całkowita odpowiedzialność za ich przebieg. Obok robót rzeczywiście niezbędnych, jak np. zabezpieczenia korony murów przed niszczeniem przez nadmurowanie nową cegłą i uczytelnienia dawnej południowej bramy wjazdowej, dokonano – wcale nie przesadzając – zniszczeń. Jak inaczej nazwać wykonanie „historyzującego” wejścia do baszty wschodniej w miejscu wybitej na początku XX wieku „dziury”? Czy można inaczej określić barbarzyńskie przelicowania murów nową cegłą? Szczególnie czytelne są one na ścianie północnej od strony dziedzińca¹⁶⁵.

Do realizowanej dotychczas z funduszków centralnych i konserwatorskich odbudowy zamku, uchwałą z dnia 28 czerwca 1962 roku, włączyła się Miejska Rada Narodowa w Ciechanowie. W akcie stwierdzono m.in.: *„Należy poczynić starania u władz konserwatorskich o przychylnie ustosunkowanie się do myśli odbudowy części mieszkalnej zamku. Przez odbudowę bowiem jednej tylko ściany zewnętrznej oraz dachu i ścianek działowych uzyskafoby się pomieszczenie dla przyszłego muzeum. Z braku dokumentów co do wyglądu zewnętrznego dawnej części mieszkalnej można przyjąć projekt przez analogię do innych podobnych zamków, a wewnątrz odbudować na nowoczesne sale muzealne”*¹⁶⁶. Do powyższego wniosku negatywnie odniosła się, działająca pod przewodnictwem Stanisława Lorentza, komisja wizytująca teren zamku we wrześniu 1962 roku, która *„nie przychyliła się do propozycji zrekonstruowania Domu Wielkiego, uzasadniając to brakiem przekazów ikonograficznych – cokolwiek by się zrobiło będzie podejrzane o fałszowanie przeszłości”*¹⁶⁷.

Tak purytańskie podejście do zabytku przez nadrzędne miastu władze konserwatorskie zwolniło znacznie tempo prowadzonych prac i szczęśliwie ograniczyło planowany ich zakres. Pośrednio umożliwiło również przeprowadzenie planowych badań wykopaliskowych; w I fazie w latach 1966-1967, a w II – z dwiema przerwami – w latach 1970-1988. Czas ten pozwolił również na zlecenie wykonania dokumentacji, która objęła: *„studium urbanistyczne, studium historyczne obiektu, wszelkie ekspertyzy począwszy od archeologiczno-architektonicznej, rozwarstwienie chronologiczne murów, ekspertyzy konstrukcyjne /.../, dokumentację techniczną i kosztorysową”*¹⁶⁸. Po opracowaniu niniejszej dokumentacji okazało się, że do prawidłowo pojętej restauracji przystąpić nie można bez przeprowadzenia szeroko zakrojonych badań naukowych nad samym obiektem. Musiano więc wycofać ekipy remontowe, a na ich miejsce wkroczyli archeolodzy z Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej Pracowni Konserwacji Zabytków w Warszawie¹⁶⁹. Prace remontowe wznowiono dopiero po latach, w roku 1979, aby zakończyć je wstępnie w 1986. Wykonawcą robót były Pracownie Konserwacji Zabytków z Warszawy i Olsztyna¹⁷⁰.

Nie będziemy tutaj omawiać problematyki „Pekazetowskiej” restauracji obiektu, bo może być to tematem całkiem odrębnego studium. Mamy jednak nadzieję, że uda nam się do tematu tego powrócić, gdyż jest z czym

polemizować, jako że dyskusyjny jest już sam architektoniczny projekt odbudowy, nie mówiąc o budowanym poziomie wykonania.

5. Prace wykopaliskowe. Chronologia i przebieg

Pierwsze planowe powojenne badania zamku odbywały się w roku 1955, gdy to na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie, przeprowadzono inwentaryzację i wstępne badanie zamku. Kierownikiem prac był Zdzisław Tomaszewski, a poszczególne zagadnienia powierzono: Antoniemu Kasinowskiemu - prace architektoniczne, Włodzimierzowi Galickiemu - wiercenia badawcze, Jerzemu Kruppemu - prace archeologiczne, Izabelli Mikulskiej (ob. Galickiej) i Ryszardowi Cieśli, kwerendę historyczną; Bohdan Guerquin był konsultantem ekipy. Rewelacyjne podobno wyniki tych prac zaginęły, niestety, wskutek tajemniczej kradzieży. Po badaniach pozostały jedynie opublikowane rysunki: plan, przekrój i rekonstrukcja faz rozbudowy pomiarów w zbiorach Politechniki Warszawskiej oraz niektóre teczki opracowania.

Krótko trwające badania z lat 50. wznowiono dopiero po ponad dziesięcioleciu, gdy to w latach 1966-1967 prowadzili je dalej Adam Miłobędzki i Maria Brykowska (architektura) oraz Jerzy Piniński (archeologia) w ramach prac Zespołu Badań nad Początkami Państwa Polskiego Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej. W trakcie finansowanych przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie wykopalisk eksplorowano 8 lub 15 wykopów, w wyniku czego uzyskano całość planu zabudowy zamkowej oraz stwierdzono istnienie mostu prowadzącego do bramy południowej i przedbramia bramy zachodniej. W "Wielkim Domu" odnaleziono fragmenty żeber sklepiennych i zworniki.

W roku 1970 Wojewódzki Konserwator Zabytków w Warszawie (a od nowego podziału administracyjnego - w Ciechanowie) powierzył prace badawcze i konserwatorskie Pracowniom Konserwacji Zabytków w Warszawie, z których ramienia działała tu Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska. Jej wieloosobowym zespołem w roku 1970 kierowała Barbara Buczek-Płachtowa, w latach 1971-1983 - Maria Pikulińska-Ciuk, 1984-1985 - Tadeusz Pawlicki, a od roku 1986 - Ewa Rytter. Celem badań stała się dostarczenie podstaw źródłowych do projektu konserwacji zamku.

W roku 1970 usunięto z terenu dziedzińca kilkadziesiąt centymetrów nawarstwień nowożytnych, a w 1971 założono 2 wykopy badawcze i wykop sondażowy o łącznej powierzchni około 90 m². W wyniku eksploracji wschodniej części "Wielkiego Domu" stwierdzono: 1 - charakter nawarstwień (...); 2 - poziomy użytkowania; 3 - rozplanowanie badanego pomieszczenia; 4 - rodzaj i sposób posadowienia fundamentów murów obwodowych i Domu Dużego. Innymi ustaleniami odnośnie zasadniczego zamkowego budynku mieszkalnego były: wychwycenie 3 faz budowy zewnętrznej klatki schodowej oraz wykluczenie - zdaniem badaczy - przesklepienia pomieszczenia środkowego w związku z nieistnieniem w narożniku północno-wschodnim odsadki sklepiennej.

W roku 1972 kontynuowano głównie prace badawcze przy "Wielkim Domu", zakładając nowe wykopy o łącznej powierzchni około 75 m². Po odstąpieniu stopy fundamentowej północnego i wschodniego muru obwodowego oraz porudniowej ściany "Wielkiego Domu" okazało się, że fundamenty murów obwodowych posadowione są na głębokości ca. -4,40 m, natomiast fundament Domu Dużego na -3,60 m. Badania wykopu zlokalizowanego na dziedzińcu przy wschodnim murze obwodowym pozwoliły uzyskać informacje o kolejnych poziomach użytkownika oraz dane do ni-

Prace archeologiczne w roku 1973 i w latach 1977-1978, 1981-1983 „przeniesione zostały na zewnątrz celem rozpoznania relikwów fosy, zabudowy przedbramia, elementów układu komunikacyjnego”¹⁸⁷.

W roku 1973 założono 3 wykopy przy południowym murze obwodowym o kubaturze około 150 m³¹⁸⁸. Stwierdzono rodzaj i technikę fundamentowania muru i wieży zachodniej, a ponadto ustalono stratygrafię bramy południowej.

Po 3 latach przerwy nastąpiły sezony wykopaliskowe 1977 i 1978, które przeznaczono na badania fosy. Miały one rozwikłać zagadnienia związane „z pierwotnym wjazdem na dziedziniec zamkowy a także wyjaśnić problem komunikacji przez fosę”¹⁸⁹. Stwierdzono, że kwadratowe, murowane przedbramie łączyć można z fazą użytkowania zamku już po nadsypaniu dziedzińca. Wychwycono również przedbramie starsze, a także poziom prowadzącego do zamku drewnianego mostu¹⁹⁰. Złożoność i ogrom prac nad przedbramiem i fosą zaskoczyły archeologów tak dalece, że zamiast planowanych dwóch sezonów musiano badania wydłużyć do pięciu.

Po sezonie przerwy w pracach (1979) nie można było kontynuować robót na podzamczu ze względu na wysoki poziom wód gruntowych¹⁹¹. Wykonano wobec tego 3 wykopy w środkowej i wschodniej części „Wielkiego Domu”. Poszukiwano tutaj śladów po ewentualnych filarach podtrzymujących pierwotnie sklepienia.

W latach 1981-1983 powrócono do penetracji przedbramia i fosy. W badaniach roku 1981 „skoncentrowano się na zewnątrz murów zamkowych przy kurtynie zachodniej”¹⁹². Przebadano 58 m²¹⁹³. Odnaleziono dalszy fragment drewnianego mostu oraz - na północ od przedbramia - wschodnie oszalowanie brzegu fosy.

W roku następnym eksplorowano wykopy od strony zachodniej i północnej zamku, o kubaturze około 180 m³¹⁹⁴. Ustalono szerokość fosy na 18 m.

Rok 1983 był ostatnim sezonem prac prowadzonych na zewnątrz zamku. Przebadano wykopy o łącznej powierzchni 135 m², a zlokalizowano je od zachodniej, południowej i wschodniej strony zamku¹⁹⁵. Określono ostatecznie technikę wznoszenia szalowanej fosy, jej przebieg i wymiary. Ustalono również przebieg wiodącego do zamku drewnianego mostu. Najważniejszą jednak „zdobyczą” sezonu było uzyskanie pełnego przekroju stratygraficznego „przez teren całego zamku i najbliższe otoczenie”¹⁹⁶.

W roku 1984 powrócono do prac wewnątrz murów. Założono wykopy o powierzchni około 145 m² oraz usunięto nowożytnie nawarstwienia na dziedzińcu z powierzchni około 10 arów¹⁹⁷. W piwnicy środkowej i wschodniej „Wielkiego Domu” odsłonięto masywne fundamenty filarów wspierających sklepienia oraz pozostałości ceglanych piłytek posadzkowych. Wybrano również kilkumetrowe nowożytnie nawarstwienia z baszty wschodniej¹⁹⁸.

Badania prowadzone w latach następnych (1985-1988) miały zakres już dużo mniejszy; wyniki ich nie przyniosły nic rewelacyjnego dla ewentualnej rekonstrukcji opisowej obiektu. Jednak jeszcze przez wiele lat będą wokół zamku kręcić się ludzie z łopatami i szpachelkami, aby dalej pozyskiwać materiały do przyszłej archeologicznej jego monografii.

Trwające wiele lat prace wykopaliskowe doprowadziły do pozyskania kilkuset tysięcy obiektów zabytkowych. Są to przede wszystkim: ceramika (wyroby garncarskie i kaflarskie), szczątki kostne oraz wyroby ze skóry, żelaza i szkła. Ponieważ jednak studium dotyczy głównie samego zamku jako dzieła architektury, nie będziemy omawiać znalezisk archeologicznych. Warto może tylko wymienić 2, wydobyte z zamkowej fosy, tuż przy drewnianym moście, średniowieczne miecze¹⁹⁹.

6. „Fabrica”

Zamek nizinny - aby załoga mogła stawiać w nim skuteczny opór - musi jak najbardziej wykorzystywać wszelkie przeszkody naturalne. Wobec nie wybrania na nową lokalizację zamku - ze względu na planowaną dużą skalę oraz niedawną lokację miasta - dawnej Farskiej Góry, pozostało w okolicach Ciechanowa tylko jedno miejsce spełniające niezbędne ku obronie warunki - łąki zalewowe i mokradła w jednym z zakolii Łydyńi. Rzeka oskrzydlała zamek z trzech stron: północnej, wschodniej i południowej. Aby pierścień wodny był jeszcze bardziej skuteczny, niewykluczone, że przekopano dodatkowo fosę od strony zachodniej, a naturalne koryto rzeki pogłębiono i umocniono przed zalaniem faszy²⁰⁰. Takie usytuowanie zamku, zwane nizinno-moczarowym, uważane jest za najbardziej odpowiednie na nizinie ze względów czysto strategicznych. Jak twierdzi Bohdan Guerquin „naturalne przeszkody w tej sytuacji nie tylko utrudniają dostęp do warowni, ale wręcz uniemożliwiają przeprowadzenie skutecznego oblężenia. W takim położeniu trudno wyobrazić sobie użycie wież oblężniczych”²⁰¹. O to właśnie głównie chodziło przy wyborze miejsca, jako że zamek miał zabezpieczać przede wszystkim przed znającymi taktykę planowego oblegania i szturm Krzyżakami, a równocześnie ochronić chciano jego załogę²⁰² władzę przed konsekwencjami ewentualnych niepokojów lokalnych²⁰³. Decydujący o takiej lokalizacji zamku dobrze znać musieli współzależność, jaka winna zachodzić pomiędzy warunkami naturalnymi otoczenia, a planowanym systemem obrony. Ten pierwszy czynnik zakładania nowej warowni, wzbogacony nowoczesnym rozplanowaniem i dużą skalą zdecydował o walorach obronnych zamku ciechanowskiego, którego bezpieczeństwo mogło być zagrożone dopiero po wprowadzeniu do powszechnego użycia ciężkiej broni palnej. Jest on tym ciekawszy, że zamków w typie nizinnym, w całej substancji zabytkowej (z uwzględnieniem w statystyce reliktyw), zachowało się zaledwie 8,9%²⁰³.

Pierwszym etapem wznoszenia budowli, przygotowawczym, była niwelacja terenu przez stworzenie nieco suchszej, chociaż niewielkiej grubości, platformy. Skonstruowano ją z grubych konarów i gałęzi, przysypując je żwirem i odłamkami cegieł, stanowiącymi odpady z równocześnie prowadzonego wypalania tego podstawowego dla przyszłej budowli materiału budowlanego²⁰⁴; zapewne położono również płaszcz kamienny²⁰⁵. Następną czynnością było rozmieszczenie w terenie przyszłego obiektu z planu sporządzonego w odpowiedniej skali²⁰⁶, po czym przystąpiono do kopania dołów fundamentowych.

Znaczna wilgotność terenu zmusiła budowniczych do zastosowania raczej nietypowej techniki. Mianowicie, aby nie powodować późniejszych potencjalnych dyslokacji na skutek przemieszczania się łąwy fundamentowej po wymyciu przez wodę zaprawy, zdecydowano wzniesć fundament bez jej użycia w dolnej partii. Fundament murów obwodowych i wież posadowiono na głębokości około -4,40 m, na szarym rzeczonym piasku i żwirze²⁰⁷. Do tak przygotowanych wykopów wrzucano granitowe głazy narzutowe o średnicach 30-60 cm, przestrzenie pomiędzy nimi wypełniając żwirem (w celu zabezpieczenia przed kapilarnym zamakaniem partii murów ceglanych) i uszczelniając mchem i porostami²⁰⁸. Właściwą odsadzkę umieszczono na głębokości -2,3 m. Powyżej tego poziomu użyte głazy noszą już ślady licowania z zewnętrznej strony. Przestrzenie pomiędzy nimi wypełniono ceglami, powypalowym ceglanym gruzem oraz drobnymi otoczkami, zalewając poszczególne warstwy budulca zaprawą wapienną²⁰⁹. Ściany „Wielkiego Domu” wznoszono analogicznie, z tą jedyną różnicą, że fundament posadowiono na głębokości około -3,60 m²¹⁰.

Wznoszony tak fundament zakończono na wysokości 30-40 cm nad poziomem gruntu. Wyżej ciągnęły się już mury z cegieł wiązanych w wątkach: wendyjskim (wozówka-wozówka-główka) i polskim (wozówka-główka). Świadczyć to może tylko o różnorodnym pochodzeniu członków warsztatu, przyzwyczajonych do wyuczonego wcześniej kładu cegieł. Z cegły murowano tylko zewnętrzne lica muru, resztę wypełniając wlewanymi warstwami zaprawą wapienną z drobnymi kamieniami i gruzem²¹¹.

O metodach pracy muratorów dowiedzieć się można z licznych pozostawionych przez nich - dla celów czysto dekoracyjnych - niezamurowanych otworów maculcowych. Są to tworzące gniazda wgłębienia w murze, w które wpuszczano w czasie murowania belki, a na nich z kolei mocowano podesty rusztowania. Takie rozwiązanie, umożliwiające swobodną pracę bez potrzeby schylania się i chodzenia po świeżo położonych warstwach cegieł, stosowane było jeszcze w czasach nowożytnych²¹².

Badania roku 1972 pozwoliły na wychwycenie drugiego ułatwienia w technice budowlanej, a mianowicie zastosowania do transportu cegieł i zaprawy na koronę murów drewnianej pochylni. Wsparto ją na okrągłych palach (ϕ 20 cm) i kwadratowych kantówkach (15x15 cm). Tę pochylnię-pomost usytuowano na dziedzińcu, prostopadle do wschodniej kurtyny²¹³.

Zamek ciechanowski rozplanowany został na rzucie prostokąta, o wymiarach, w przybliżeniu, 48x57 m, zorientowanego z północy na południe. Od strony południowej wstawiono w narożniki cylindryczne wieże, które pierwotnie równały się wysokości murów kurtynowych, czyli liczyły po 5-6 m. „Wielki Dom” zlokalizowany został wzdłuż kurtyny północnej, w pierzei naprzeciwległej wieżom. Tutaj koncentrowało się całe nie-wojskowe życie mieszkańców zamku. Były więc w nim pomieszczenia reprezentacyjne, mieszkalne, gospodarcze oraz kaplica. „Wielki Dom” podzielono²¹⁴ na 3 części, w których pomieszczenia przykryto sklepieniami zebrowymi²¹⁴ wspartymi na filarach, po dwa w salach zachodniej i środkowej, a jednym - we wschodniej²¹⁵. Ten jednokondygnacyjny budynek pokryto dwuspadowym dachem, wystającym poza krenelaż murów. Wieżę południowo-wschodnią przeznaczono na więzienie (dlatego nie posiadała wejścia z poziomu dziedzińca lecz z korony murów), południowo-zachodnią spełniała głównie funkcję arsenału. Zamkniętą lekko profilowanym ostrołukiem bramę główną usytuowano od strony miasta, czyli południowej, a od zachodu, tuż przy wieży umieszczono - być może - tylko niewielką furtę pomocniczą. Ze względu na to, że teren wokół zamkowy był podmokły i bagnisty, dostanie się do wnętrza zamku umożliwiał drewniany, łatwy do spalenia lub zdemontowania, most. O tym, że nie było jeszcze wówczas fosy z tej strony, upewnia nas brak umocnionego przyczółka przedbramia.

Wznoszenie zamku w I fazie zrealizowano około roku 1420. Jednak już po kilku, kilkunastu latach konieczne stało się podjęcie na nowo prac budowlanych, bowiem nieumiejętne spiętrzenie wód Sony i Łydyni dla potrzeb młynarskich i rybackich, doprowadziło do nagłego podniesienia²¹⁶ poziomu wód gruntowych, czego rezultatem było przemakanie podłoża.

Przywracanie warunków dla prawidłowego funkcjonowania warowni rozpoczęto od robót ziemnych. Zdecydowano się na podniesienie pierwotnego poziomu zamkowego dziedzińca o około 1,5 m, nawożąc w tym celu co najmniej 2.300 m³ rdzawej gliny²¹⁷. O rozmiarach tego przedsięwzięcia może świadczyć fakt, „że na funkcję współcześnie używaną mieści się najwyżej 1 m³ gliny lub piasku”²¹⁸. A przecież konne wozy średniowieczne były, w porównaniu ze współczesnymi, bezwzględnie mniejsze²¹⁹.

Zagłębienie w stosunku do poziomu dziedzińca zabudowań zamkowych oraz obniżenie zewnętrznych kurtyn (bo z zewnątrz też zamek nieco osuszono nadsypując glinę²²⁰) zobligowało do podwyższenia całej bryły.

Nadmurowano więc kolejną kondygnację „Wielkiego Domu”, a wieże i kurtyny podciągnięto do wysokości 7-8 m, wieńcząc je krenelażem.²²¹

Z tą fazą łączyć też należy otoczenie zamku regularną fosą²²². Zamykała ona warownię dookoła pierścieniem o szerokości 17-18 m. Ponieważ jej dno posadowione było na bagiennym, grząskim gruncie, głębokość - od poziomu lustra wody - mogła wynosić jedynie około 1 m²²². Byłby naruszać związłość fundamentów i statyki nadsypanej glinianej platformy budowlanej oraz umożliwić wybudowanie przedbramia na twardszym gruncie, wewnętrzny brzeg fosy ulokowano dopiero 5-6 metrów od kurtyń. Brzegi wewnętrzne i zewnętrzne „umocnione” były poziomo układanymi deskami pilotowanymi przez pionowo bite pale²²³.

W związku z podwyższeniem poziomu dziedzińca i nadsypaniem gliny wokół zamku, straciła użytkową rolę dawna brama południowa. Zamurowano więc ją kamieniami i ceglanym gruzem²²⁴, a nową usytuowano w miejscu dawnej furty pomocniczej, przy wieży zachodniej. Do zachodniego muru kurtynowego dostawiono kwadratowe, ceglane i brukowane przedbramie o narysie 5x5 m. Komunikację przez fosę umożliwiał drewniany most, którego ostatni człon - pomost - podnoszony był do góry od strony zamku, na łańcuchach; dodatkowo chroniąc przed ewentualnym zniszczeniem przez napastników zamkową bramę. Wsparty na dębowych słupach most wiodł - zapewne - aż na przeciwległy brzeg Łydyni, a jego maksymalna szerokość wynosiła aż 8 m²²⁵.

1. Ze względu na to, że artykuł ten nie ma charakteru monograficznego, w stanie badań nad dziejami obiektu ujęliśmy razem tak wiadomości zawarte w archiwaliach, jak i rzeczywisty stan badań w publikowanej literaturze i opracowaniach nie wydanych. Łącznikami pomiędzy tymi dwiema grupami (źródłową i bibliograficzną) są drukowane przekazy od XVI do początku XIX wieku, stanowiące dzisiaj - par excellence - często jedyne źródła. Tak więc termin „stan badań” jest tylko czysto umowny i zawiera w sobie raczej możliwy do pozyskania w dniu dzisiejszym „stan wiedzy” o dziejach zamku. W stanie badań nie uwzględniliśmy opracowań podręcznikowych, wychodząc z założenia, że zwykle są one syntezami opartymi na opracowaniach monograficznych lub studialnych.

2. *Metryka Księstwa Mazowieckiego z XV-XVI wieku, t. I, Księga oznaczona Nr 333 z lat 1417-1429, /wyd. A. WŁODARSKI/, „Pomniki Prawa wydawane przez Warszawskie Archiwum Główne”, t. V, Warszawa 1918, Nr 8, s. 3.*

3. *„Rewizya Budowl. Inwentarze Bydlat i Zapasow Zbozowych w Dobrach Królewskich w Ks. Mazow. Położonych p. Xiędza Macieja Wargawskiego wykonane R^o 1549”, AGAD, ASK, dz. XLVI, ks. 139, k. 501-503.*

4. *„...zamek murowany, sądzą w nim roki ziemskie i grodzkie i sejmy powiatowe”, „Lustracja z roku 1564”, AGAD, ASK, dz. XVIII, ks. 4, k. 457, cyt. za: S. PAZYRA, *Dzieje Ciechanowa i Ziemi Ciechanowskiej*, „Studia i Materiały Stacji Naukowej MOBN w Ciechanowie”, Nr 9, Ciechanów 1976, s. 303; ditto /W:/ *Lustracja województwa mazowieckiego, 1565, cz. II*, wyd. I. CIEYSZTOROWA, A. ŻABOKLIKA, „Lustracje Dóbr Królewskich XVI-XVIII wieku”, t. „Mazowsze”, Warszawa 1968, s. 1.*

5. *„Ciechanów miasto w równinie leżące, wałem obtoczone, zamek między błotami obronny, 12 mil od Warszawy leży”, A. GWAGNIN, *Z Kroniki Sarmacyi Europejskiej. Opisanie Polski, W. Ks. Litewskiego, Ziemi Ruskiej, Ziemi Pruskiej, Ziemi Inflantskiej, Ziemi Żmudzkiej*, Kraków 1860, s. 24.*

6. W. H. GAWARECKI, *Wiadomość o Zamku w mieście Ciechanowie*, „Kalendarzyk Polityczny... wydawany z Upoważnieniem Rządu przez Fr. Radziszewskiego”, XI, 1843, cz. 2, s. 7-9.

7. *„Oblata inventarii capitaneatus Cziechanoviensis”, Rok 1609, AGAD, Zakroczymskie grodzkie wleczyste, Nr 73, k. 261-262.*

8. *„Ciechanów jest miastem rozległym nad rzeką Łydynią. Słynie z murowanego zamku i kilku gmachów urzędowych”, cyt. za: S. PAZYRA, *Najstarszy opis Mazowsza Jędrzeja Święcickiego, przekład i objaśnienia H. PAZYRZYNA*, Warszawa 1974, s. 168.*

9. *„...zamek murowany, sądzą w nim roki ziemskie y grodzkie y sejmy powiatowe bywają”, cyt. za: M. BALIŃSKI, T. LIPIŃSKI, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. I, Warszawa 1843, s. 517; ditto /W:/ *Lustracje województwa mazowieckiego XVII wieku, cz. I, 1617-1620*, wyd. A. WAWRZYŃCZYK, „Lustracje Dóbr Królewskich XVI-XVIII wieku”, t. „Mazowsze”, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, s. 46 (k. 224).*

10. *„Starostwo Ciechanowskie” /W:/ „Lustracja Woiewodztw. Mazowieckiego Anno 1660”, AGAD, ASK, dz. XVIII, ks. 64, k. 505 i n.*

11. *„Zamek w mieście Ciechanowie morowany o dwóch wieżach pusty intus y zwierzchu cale zrujnowany, sklepy zawalone, tylko mor wkofo stoi y ten się miejscamy wali...”, „Rachunki, Inwentarze i Akta dotyczące Królewsczyzn w Woj. Mazowieckim, 1513-1796”, AGAD, ASK, dz. LIV, ks. 28, vol. II, k. 333-333v.*

12. „Za Młostem i Mostem na Rzece Łydyni do przechadzki zrobionym, Zamek na kopcu między bratami stojący, porysowanym Murem starym opasany w którym są dwie wieże wysokie porysowane Archiwum ze sklepieniem popadanym, wieża nowa o jednym Piętrze, dwóch Pokojach wyżej i tymże zamku będącej użytej, przez teraźniejszego Starostę Ciecchanowskiego wystawiona Klencem nowym pobita i oknami nowemi i sklepi skiej tudzież Wuytóstwa Gredzkiego" z roku 1789. AGAD, ASK, dz. XLVI, ks. 165, k. 13.

13. „Obraz statystyczny powiatu Przasnyskiego sporządzony w roku 1815 przez podprefekta tegoż powiatu F. S. Zielińskiego w Przasnyszu". Biblioteka Muzeum im. Czartoryskich w Krakowie, Rkps Nr 1720.

14. „Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne Miasta Ciecchanowa w Woiewództwie Płockim, Obwodzie Przasnyskim położonego. Sporządzone przez Świerczewskiego Z. Burmistrza tego miasta w roku 1820 lipca 25 dnia". AGAD, KRSW, vol. 4206.

15. A. C. HOLSCHE, *Geographie und Statistik von West-Süd und NeuOstpreußen nebst kurzen Geschichte Polens*, t. I, Berlin 1800, s. 492-494.

16. T. ŚWIĘCKI, *Opis Starożytny Polski*, t. I, Warszawa 1816, s. 299.

17. S. P/LATER/, *Jeografia wschodniej części Europy czyli Opis Krajów przez Wielorakie Narody Słowiańskie Zamieszkaných obeymujący Prussy, Xięstwo Poznańskie, Szląsk Pruski, Galicyę, Rzeczpospolitę Krakowską, Królestwo Polskie i Litwę*, Wrocław 1825, s. 184-185.

18. Wypis z podróży Pani de Guebriant, posłowej nadzwyczajnej do Polski, Władysława IV /W:/ J. U. NIEMCEWICZ, *Zbiór Pamiętników Historycznych o Dawnym Polszcze z rękopismów, tudzież dzieł o różnych językach o Polszcze wydanych, oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym*, t. IV, Warszawa 1822, s. 198-199, 2 wyd./, Lipsk 1839, s. 153-154.

19. A. S. RADZIWIŁŁ, *Memoriale rerum gestarum in Polonia, 1632-1656*, oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, t. III, 1640-1647, „Materiały Komisji Nauk Historycznych PAN", Nr 22, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, s. 233 (1 wyd. Poznań 1838).

20. W. H. GAWARECKI, *O starożytnych Zamkach i Okopach w Woiewództwie Płockim exystujących* /W:/ tegoż, *Pamiętnik historyczny Płocki*, t. II, Warszawa 1828, s. 93.

21. Tenże, *Wiadomość historyczno-statystyczna o mieście Ciecchanowie* /W:/ tegoż, *Pamiętnik historyczny Płocki*, t. II, Warszawa 1830, s. 6-9, 16-17; ditto w „Kolumb. Pamiętnik Podróży...", I /III/, 1828, Nr 9, s. 117-120, 126-127.

23. E. K., *Ciecchanów* /W:/ *Starożytności Polskie* /wyd. J. MORACZEWSKI/, t. I, Poznań 1842, s. 145.

24. M. BALIŃSKI, T. LIPIŃSKI, *Starożytna Polska...* loc. cit., s. 516-519.

25. F. M. SOBIESZCZAŃSKI, *Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce*, t. I, Warszawa 1847, s. 85.

26. „Opisy zabytków starożytności w Gubernii Płockiej przez delegację wysłaną z polecenia Rady Administracyjnej Królestwa w 1851 zebrane rysunkami w osobnym atlasie objaśnione". 1853, o Ciecchanowie k. 376-400. Por.: M. WALICKI, *Sprawa inwentaryzacji zabytków w dobie Królestwa Polskiego (1827-1862)*, „Biblioteka Zakładu Architektury Polskiej i Historji Sztuki Politechniki Warszawskiej", t. III, Warszawa 1931, s. 48, 163.

27. F. J.A. KOZŁOWSKI, *Dzieje Mazowsza za panowania książąt*, Warszawa 1858, s. 248.
28. Ciechanów /W:/ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I, Warszawa 1880, s. 675-676.
29. Ruiny zamku w Ciechanowie, „Tygodnik Powszechny”, 1882, Nr 1, s. 11-12; L. de VERDMON JACQUES, *Monografia wszystkich miast, miasteczek i osad w Królestwie Polskiem*, Warszawa 1902, s. 32-34; tenże, *Krótką geografją Królestwa Polskiego*, Warszawa 1912, s. 218; T. WOJNO, *Wycieczka na Kurpie*, „Czytelnia dla Wszystkich...”, I, 1904, Nr 30, s. 473-474; R. Z., *W Ciechanowie*, „Zorza...”, XXXIX, 1904, Nr 33, s. 804-805; B. WIERZBICKI, *Na prowincyi*, „Lechita”, III, 1907, Nr 1, s. 115; A. URBAŃSKI, „Biesiada Literacka”, XXXI, 1907, Nr 27-29/, s. 115; A. URBAŃSKI, *Obronna twierdza na Mazowszu*, „Iskry...”, III, 1925, Nr 41, s. 229; W. ki /M. WALICKI/, *Zamek w Ciechanowie*, „Głos Wojewódzki...”, I, 1926, Nr 4, s. 6-7; A. WYSOCKI, *Szkic historyczny zamku im. Ciechanowa*, „Świat i Prawda...”, V, 1927, Nr 51, s. 37-38; B. GUERQUIN, *Ciechanów*, „Ziemia...”, XIV, 1929, Nr 4, wewnętrzna strona i okładki; W. DZWONKOWSKI, *Objaśnienie zdjęć... /W:/ Polska w krajobrazie i zabytkach*, t. I, Warszawa 1930, s. 29; M. P., *Zabytki Ciechanowa* /cz. III/, „Kronika Ciechanowska”, II, 1931, Nr 4, s. 3.
30. K. R/ANIECKI/, *Ciechanów dawniejszy* /cz. VII/, (Zamek), „Kronika Ciechanowska”, III, 1932, Nr 4/5, s. 3-4; tenże, *Ciechanów dawniejszy* /cz. VIII/, (Zamek), 2, *ibidem*, Nr 6, s. 3-4; tenże, *Ciechanów dawniejszy* /cz. VIII/, (Zamek), 3, *ibidem*, Nr 7, s. 4-5; tenże, *Ciechanów dawniejszy* /cz. IX/, (Zamek), 4, *ibidem*, Nr 8, s. 4-5; tenże, *Ciechanów dawniejszy* /cz. XI/, (Zamek), 5, *ibidem*, Nr 9, s. 5-6; tenże, *Ciechanów dawniejszy* /cz. XI/, (Zamek), 6, *ibidem*, Nr 10, s. 5-6; tenże, *Ciechanów dawniejszy* /cz. XII/, (Zamek), 7, *ibidem*, Nr 11/12, s. 3-4.
31. Najważniejsze to: D. FREY, *Deutsche Baukunst in Polen*, „Die Burg”, I, 1940, z. 1, s. 24-25; tenże, *Deutsche Wehrbau im Osten*, „Die Kunst im Deutschen Reich”, IV, 1940, Nr 12; B. SCHMID, *Architektonische Studienfahrten durch das ehemalige Polen*, „Altpreußische Forschungen”, XVII, 1940, z. 1, s. 25-27.
32. B. EBHARDT, *Der Wehrbau Europas im Mittelalter Versuch einer Gesamtdarstellung der europäischen Burgen*, t. II, Berlin 1958, s. 461-462.
33. Zob.: *Katalog pomiarów zabytków architektury i budownictwa*, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków”, Seria A, t. III, Warszawa 1967, s. 52.
34. Z. TOMASZEWSKI, *Ciechanów - zamek* /W:/ *Sprawozdanie Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej za lata 1953/4 i 1954/5*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, I, 1956, z. 2, s. 203-204 (il. 20-21).
35. B. BIENIEWSKA, *Wystawa konserwatorska woj. warszawskiego*, „Ziemia Mazowiecka”, I, 1959, Nr 1, s. 37.
36. Taż sama, *Zakres i problematyka prac konserwatorskich (1945-1958)* /W:/ *Biuletyn konserwatorski województwa warszawskiego*, Warszawa 1958, s. 33.
37. Np. T. LIACHOWICZ/, *W zamku ciechanowskim będzie muzeum*, „Trybuna Mazowiecka”, IX, 1962, Nr 261, s. 6.
38. *Zamek książąt mazowieckich w Ciechanowie* /W:/ *Kalendarz Ziemi Mazowieckiej na rok 1960*, Warszawa /1959/, s. 314-315.
39. I. GALICKA, *Problematyka badań średniowiecznych zamków na Mazowszu*, „Biuletyn Historii Sztuki”, XXV, 1963, Nr 2, s. 109-118.

40. K. LOOSE, *Zamek w Ciechanowie. Studium monograficzne*, Toruń 1963 - mpis w UMK w Toruniu.
41. I. GALICKA; *Ciechanów. Zamek. Dokumentacja historyczno-architektoniczna*, Warszawa 1967 - mpis w O/W PKZ i MOC.
42. „Informator Archeologiczny. Badania”, 1967, wyd. 1968, s. 314-315; J. PINIŃSKI, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych na zamku w Ciechanowie w 1966 roku [W:] V konferencja naukowa w Busku-Zdroju i w Wiślicy 19-20 maja 1966. Referaty, dyskusje, sprawozdania*, [„Sprawozdania Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej”], 1964-1965, wyd. 1968, s. 304-316; W. GALICKI, A. ROGOWSKI, *Zamek w Ciechanowie - analizy specjalistyczne elementów budowlanych i architektonicznych odsoniętych w badaniach archeologicznych w 1966 roku*, *ibidem*, s. 316-320. Zob. również: J. KRÓLIK, *Ochrona zabytków i muzealnictwo [W:] Ciechanów w okresie władzy ludowej*, pod red. A. Zahorskiego, „Studia i Materiały Stacji Naukowej w Ciechanowie”, Nr 2, Ciechanów 1970, s. 143-144.
43. L. KOZAKIEWICZ, *Ciechanów. Studia historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta*, Warszawa 1967 - mpis w O/W PKZ.
44. Zob. rozdział: 4. Historia zamku. Restauracje.
45. I. GALICKA, *Świeckie budownictwo książęce w dzielnicy Janusza Starszego Mazowieckiego*, Warszawa 1968 - mpis w IS PAN.
46. A. KOCISZEWSKI, *Z dziejów zamku w Ciechanowie [cz. I]*, „Trybuna Mazowiecka”, wyd. CP, XVI, 1969, Nr 124, s. 4; tenże, *Z dziejów zamku w Ciechanowie [cz. II]*, *ibidem*, Nr 142, s. 4; tenże, *Jak wyglądał zamek w Ciechanowie*, *ibidem*, Nr 160, s. 4; tenże, *Lustracja z 1580 roku. Anno Domini 1969...*, *ibidem*, Nr 197, s. 4; tenże, *Peregrynacja Marii Gonzaga*, *ibidem*, Nr 217, s. 4; tenże, *Kres świetności*, *ibidem*, Nr 254, s. 4; tenże, *Upadek zamku*, *ibidem*, Nr 276, s. 4; tenże, *Z lat „potopu”*, *ibidem*, XVII, 1970, Nr 40, s. 4.
47. T. JURASZ, *Zamki i ich tajemnice*, Warszawa 1972, s. 157-159.
48. B. BUCZEK-PLACHTOWA, *Badania archeologiczne na zamku w Ciechanowie*, „Wiadomości Archeologiczne”, XXXIX, 1974, z. 1, s. 107-109; „Informator Archeologiczny. Badania”, 1971, wyd. 1972, s. 239-240; *ibidem*, 1972, wyd. 1973, s. 240; *ibidem*, 1973, wyd. 1974, s. 240.
49. B. GUERQUIN, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 111-113; 2 wyd., Warszawa 1984, s. 127-128.
- 49a. K. SELIGA, *Warownie i zamki obronne Mazowsza [cz. IV]*, *Ciechanów*, „Barwy...”, XII, 1974, Nr 6, s. 16.
50. S. PAZYRA, *Dzieje Ciechanowa... loc. cit., passim*.
51. „Katalog Zabytków Sztuki w Polsce”, t. X, „Dawne Województwo Warszawskie”, pod red. I. Galickiej, H. Sygietyńskiej, z. 1, *Ciechanów i okolice*, oprac. I. GALICKA, H. SYGIETYŃSKA, Warszawa 1977, s. XII, 10-12, 60-63.
52. A. PISKADŁO, *Grody, zamki, fortece. Budownictwo i architektura obronna do schyłku średniowiecza*, Warszawa 1977, s. 393-394.
53. A. KOCISZEWSKI, *Zamek książąt mazowieckich w Ciechanowie*, *Ciechanów* 1978; tenże, *Dzieje zamku w Ciechanowie*, *Ciechanów* 1980; rec. J. G., „Zapiski Ciechanowskie”, V, 1983, s. 141.
54. „Informator Archeologiczny. Badania”, 1977, wyd. 1978, s. 217-218; *ibidem*, 1978, wyd. 1979, s. 221-222.
55. M. PIKULIŃSKA-CIUK, *Badania zamku książęcego w Ciechanowie [W:] Sesja naukowa (referaty)*, *Ciechanów* 1980, s. 15-27; rec. alk/A. KOCISZEWSKI/, „Zapiski Ciechanowskie”, V, 1983, s. 134-135.

56. „Informator Archeologiczny. Badania”, 1980, wyd. 1981, s. 189-190; *ibidem*, 1981, wyd. 1982, s. 215-216; *ibidem*, 1982, wyd. 1983, s. 244-245; *ibidem*, 1983, wyd. 1984, s. 189-190; *ibidem*, 1984, wyd. 1985, s. 160-161; *ibidem*, 1985, wyd. 1986, s. 160-161.

57. I. GALICKA, *Z mecenatu książęcego na Mazowszu [W:] Mecenaskolekcjoner-odbiorca*, Warszawa 1984, s. 63-74. Zob. również: M. WILSKA, *Mazowieckie środowisko dworskie Janusza Starszego*, Warszawa 1977 - mpis w IH PAN; taż sama, *Książę Janusz Starszy*, [Warszawa 1986/.

58. J. K. KORZYBSKI, *Zamek w Ciechanowie*, [Ciechanów 1986/.

59. R. MAŁOWIECKI, *Zabytki nieruchome województwa ciechanowskiego. Próba podsumowania wyników tzw. spisu adresowego zabytków*, „Zapiski Ciechanowskie”, VI, 1986, s. 93.

60. A. K. F. WOŁOSZ, *Zamek w Ciechanowie*, Ciechanów 1987; rec. J. S. MAJEWSKI, *O starym zamku coś nowego*, „Tygodnik Ciechanowski”, IX, 1987, Nr 35/403/, s. 11.

61. Np.: T. CHLUDZIŃSKI, T. MACZUBSKI, K. RUTKOWSKI, J. ŻMUDZIŃSKI, *Województwo warszawskie. Przewodnik*, 2 wyd., Warszawa 1965, s. 242; R. BARTOLD, *Przewodnik po Ziemi Ciechanowskiej*, „Studia i Materiały Stacji Naukowej MOBN w Ciechanowie”, Nr 11, Ciechanów 1974, s. 45-48; J. ŻMUDZIŃSKI, *Mazowsze ciechanowskie i mławskie. Przewodnik turystyczny*, Warszawa 1975, s. 85-86; A. KOCISZEWSKI, *Ciechanów, a. b. c...*, Białystok [1979/], s. nlb. (folder); tenże, *Ciechanów i okolice. Przewodnik*, Warszawa 1980, s. 34-36; E. LEWANDOWSKI, *Województwo ciechanowskie*, Warszawa 1979, s. 23; tenże, *Zamek*, „Tygodnik Ciechanowski”, VI, 1984, Nr 16, s. 4; R. MARUT, *Ciechanów i okolice*, Ciechanów 1984, s. 13, 16; R. i W. ZGURECCY, *Zabytki dawnego Ciechanowa*, „Mówią Wieki. Magazyn Historyczny”, XXIX, 1986, Nr 8, s. 15.

61a. Nie omawialiśmy również licznych maszynopisowych opracowań znalezisk archeologicznych, jak również i wydanych drukiem, np.: I. GÓRSKA, A. LASOTA-MOSKALEWSKA, *Archeozoologia. Wykopaliska z zamku w Ciechanowie*, [Warszawa/ 1978; A. LASOTA-MOSKALEWSKA, *Statystyczny rozkład szczątków zwierzęcych w materiale ze średniowiecznego zamku w Ciechanowie*, „Archeologia Polski”, XXVIII, 1983, z. 1, s. 51-66, gdyż ich problematyka wykracza zbyt daleko poza ramy podnoszonych zagadnień historyczno-architektonicznych.

62. Szerzej na temat warunków glebowych zob.: S. PAZYRA, *Dzieje Ciechanowa... loc. cit.*, s. 20-26; B. GIERLACH, *Studia nad archeologią średniowiecznego Mazowsza*, „Prace Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych”, Nr 28, Warszawa 1975, s. 12-13; tenże, *Świt Mazowsza*, Warszawa 1984, s. 13.

63. *Ibidem*, s. 24 i (odpowiednio) 38. Gierlach przy ustalaniu zasięgu osadnictwa poszczególnych plemion mazowieckich posłużył się metodą zastosowaną wcześniej, ogólnie przez Stanisława Arnolda, a szczegółowo - przez Henryka Łowmiańskiego, dla plemion śląskich oraz rawskiego, płockiego i wyszogrodzkiego. Pomimo wykorzystania znanej już wcześniej metody, Gierlach słusznie skrytykował wyniki uzyskane przez Łowmiańskiego, który nie przywiązywał zbytnej wagi do czynników naturalnych. Por.: S. ARNOLD, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (w. XII-XIII)*, „Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski”, z. 2, Kraków 1927, s. 1-127, ditto w tomie tegoż, *Z dziejów średniowiecza. Wybór pism*, Warszawa 1968, s. 233-404; H. ŁOWMIAŃSKI, *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.*, t. III, Warszawa 1967, s. 98-117, 145-146.

64. B. GIERLACH, *Przedpaństwo „ciechanowska” organizacja plemienna pierwszych wieków wczesnego średniowiecza*, „Zapiski Ciechanowskie”, II, 1974, s. 9-13; tenże, *System obrony pogranicza mazowiecko-pruskiego w średniowieczu*, „Zapiski Ciechanowskie”, IV, 1982, s. 89-98.
65. Odnosnie wykopalisk prowadzonych w Ciechanowie na obszarze grodu i przygodowym zob.: J. ANTONIEWICZ, J. JANOWSKI, *Miecz wczesnośredniowieczny odkryty w m. Ciechanów na północnym Mazowszu*, „Wiadomości Archeologiczne”, XXII, 1955, z. 1, s. 83-85; I. GÓRSKA, *Badania sondażowe na Farskiej Górze w Ciechanowie*, „Wiadomości Archeologiczne”, XXXIV, 1969, z. 3-4, s. 436-442; L. GAJEWSKI, I. GÓRSKA, L. PADEREWSKA, J. PYRGALA, *Badania sondażowe grodzisk Mazowsza i Podlasia w latach 1966-1968*, „Sprawozdania Archeologiczne”, XXII, 1970, s. 153-155; „Informator Archeologiczny. Badania”, 1974, wyd. 1975, s. 156; I. GÓRSKA, L. PADEREWSKA, J. PYRGALA, W. SZYMAŃSKI, L. GAJEWSKI, E. OKULICZ, *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 31-35; B. GIERLACH, *Z badań nad średniowieczem Mazowsza Ciechanowskiego*, „Zapiski Ciechanowskie”, III, 1977, s. 243; J. Z. GACZYŃSKI, *Farska Góra*, „Tygodnik Ciechanowski”, V, 1983, Nr 12, s. 5.
- Zagadnienia historyczne tego samego okresu omawia, np.: S. PAZYRA, *Dziewięć wieków Ciechanowa (w: I Millenium Ciechanowa. Materiały z sesji naukowo-popularnej w dniach 11 i 12 grudnia 1965 r., pod red. S. Pazyry, „Prace Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych”, Nr 9, Ciechanów 1969, s. 15-16; tenże, *Dzieje Ciechanowa... loc. cit.*, s. 229-232 [tamże w bibliografii na s. 548-558 inne pozycje]).*
66. Por. liczne wizytacje w Archiwum Diecezjalnym w Płocku oraz S. PAZYRA, *Dzieje Ciechanowa... loc. cit.*, s. 245.
67. A. K. F. WOŁOSZ, *Zamek... loc. cit.*, s. 5.
68. T. ŻEBROWSKI, *Początki diecezji płockiej*, „Miesięcznik Pastorski Płocki”, LX /LXX/, 1975, Nr 4, s. 142; W. GÓRALSKI, *Kapituła katedralna w Płocku XII-XVI w. Studium z dziejów organizacji prawnej kapituł polskich*, Płock 1979, s. 35.
- Baśniową wizję chrztu Mazowsza przez ucznia Św. Metodego, następującą po nim wyprawę Św. Brunona z Kwerfurtu oraz kulturowe oblicze państwa Mieciawa przedstawił ostatnio B. GIERLACH, *Kiedy i jak ochrzczono Mazowsze Ciechanowskie*, „Zapiski Ciechanowskie”, VI, 1986, s. 5-11. Dziwne jednak, że rozprawę tę opublikował archeolog zajmujący się głównie własnym nazwiskiem pracy, w której fantastyczne wizje nazywane są dumnie hipotezami. A może to tylko żart przygotowany dla kolegów „po fachu”? Zob. również: H. PASZKIEWICZ, *The origin of Russia*, New York 1954, s. 391-394; J. BIENIAK, *Państwo Mieciawa. Studium analityczne*, Warszawa 1963, s. 62-64.
69. S. KĘTRZYŃSKI, *Kazimierz Odnowiciel, 1034-1058*, „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Polskiej Akademii Umiejętności”, Seria 2, XXXVIII, 1899, Nr 13 oraz osobne odbicie; redakcja zmieniona, z okolo roku 1943, w tomie tegoż, *Polska X-XI wieku*, Warszawa 1961, s. 462-464; A. GIEYSZTOR, *Ideowe wartości kultury polskiej w w. X-XI. Przyjęcie chrześcijaństwa*, „Kwartalnik Historyczny”, LXXVII, 1960, z. 4, s. 936; S. RUSSOCKI, *Region mazowiecki w Polsce średniowiecznej. Dotychczasowe ustalenia, nowe perspektywy i postulaty badawcze*, „Przegląd Historyczny”, LIV, 1963, z. 3, s. 398; tenże, *Spory o średniowieczne Mazowsze*, „Rocznik Mazowiecki”, IV, 1972, s. 231; T. ŻEBROWSKI, *Początki... loc. cit.*, s. 138.

70. Pomijamy tutaj spory odnoszące się co do samej autentyczności zawartych w dokumencie informacji. Znaczną część kwestii spornych rozwiązała wydana niedawno praca: J. Z. GACZYŃSKI, *Dokument mogileński - studium krytyczne*, „Zapiski Ciechanowskie”, V, 1983, s. 5-43, która traktuje głównie o problemach związanych ze współzależnościami filiacyjnymi rękopisów oraz porusza kwestie analizy paleograficznej i rozbioru dyplomatycznego dokumentu i jego transumptu. Tam także zamieszczone są transkrypcje tekstów, przekłady na język polski oraz wiadomości o wydaniach wcześniejszych.

71. „Pomścibor”, S. PAZYRA, *Dzieje Ciechanowa...* loc. cit., s. 501, 524; „Pomścibór”, A. KOCISZEWSKI, *1200 lat Ciechanowa. Wybór dat z dziejów miasta i regionu*, Ciechanów 1981, s. 25.

72. „Rethiborius Castellanus de Tehonow”, *Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego, obejmujący Bulle Papieżów, przywileje Królów polskich i Ksiąg mazowieckich, tudzież nadania tak korporacji jako i osób prywatnych* /wyd. J. T. LUBOMIRSKI/, Warszawa 1863, Nr 23, s. 18.

73. „Zemacone Castellano de Cechonow”, *ibidem*, Nr 42, s. 33.

74. B. GIERLACH, *System obrony...* loc. cit., *passim*.

75. A. K. F. WOŁOSZ, *Zamek...* loc. cit., s. 6.

76. S. PAZYRA, *Dzieje Ciechanowa...* loc. cit., s. 236.

77. B. GIERLACH, *System obrony...* loc. cit., s. 97; K. WILIŃSKI, *Walki polsko-pruskie w X-XIII w.*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica”, Nr 15, Łódź 1984, *passim*; por. rec. E. KOWALCZYK, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, XXXIII, 1985, Nr 3, s. 283-292. Do okresu wcześniejszego, wieków X-XII, zob.: taż sama, *Systemy obronne wafów podłużnych we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich*, „Biblioteka Archeologiczna”, t. 26, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1987, s. 123-175.

78. Zagadnienie lokalizacji podgrodzia - wobec braku planowych badań archeologicznych nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem w Ciechanowie - budzi bardzo żywe spory badaczy. J. ANTONIEWICZ, J. JANOWSKI, *Miecz wczesnośredniowieczny...* loc. cit., s. 83-85; A. WĘDZKI, *Ciechanów I W: I Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, t. 1, cz. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962, s. 267; S. PAZYRA, *Dzieje Ciechanowa...* loc. cit., s. 230, widzą je u stóp grodziska od strony północnej, na lewym brzegu Łydyny, między nią a dawną zajezdnią PKS. L. KOZAKIEWICZ, *Ciechanów...* loc. cit., s. 6-7 lokalizuje podgrodzie na wzórzu kościelnym, natomiast J. KAZIMIERSKI, D. WARECKA-KOSACKA, *Studium historyczne miasta Ciechanowa*, „Notatki Płockie”, /III/, 1957, Nr 5, s. 13 oraz osobne odbicie: Płock 1957, s. 4-5; K. MÓRAWSKI, J. TYSZKIEWICZ, *Tysiąclecie miasta Ciechanowa*, „Mówią Wieki. Magazyn Historyczny”, VIII, 1965, Nr 11, s. 28; J. KAZIMIERSKI, *Rozwój przestrzenny miasta Ciechanowa I W: I Millenium Ciechanowa...* loc. cit., s. 191, przy skrzyżowaniu ulic Warszawskiej i Mławskiej, na tzw. Rynku Zielonym. Do najstarszych dziejów Ciechanowa również zob.: S. PAZYRA, *Geneza miasta Ciechanowa*, „Ziemia Mazowiecka”, I, 1959, Nr 3, s. 35-38; tenże, *900-lecie Ciechanowa. Z polskiego tysiąclecia*, „Problemy...”, XXII, 1966, Nr 4, s. 197-199, a ponadto - jako ciekawostkę historyczną - K. RANIECKI, *Grody Św. Wojciecha: Ciechanów, Ciecuchówek, Cieszyn. Nowy pogląd na stare wydarzenia dziejowe na podstawie wykopalisk ciechanowskich*, Ciechanów 1936.

79. A. GIEYSZTOR, *Czy Pułtusk ma 1000 lat?*, „Mówią Wieki. Magazyn Historyczny”, III, 1960, Nr 8, s. 4-5; J. ZWOLIŃSKA, *Pułtusk w*

- średniowieczu /W:/ Pułtusk. *Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. 1, pod red. J. Antoniewicza, A. Gleystora, S. Kotarskiego, "Prace Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych", Nr 2, Warszawa 1969, s. 33-42; A. K. F. WOŁOSZ, M. LEWANDOWSKA, *Pułtusk - miasto na wyspie*, Warszawa 1989 (w druku).
80. B. NOWICKA, *Wyszogród. Zarys dziejów*, Wyszogród 1971, s. 8-15.
81. J. RAUHUTOWA, *Czersk we wczesnym średniowieczu od VII do XII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, *passim*; T. KIERSNOWSKA, *Czersk w XIII i XIV wieku. Ośrodek władzy książęcej na południowym Mazowszu*, Warszawa 1986, *passim*.
82. B. GIERLACH, *Kultura materialna warszawskiego zespołu miejskiego w okresie jego narodzin, VII-XIV w.* /W:/ Warszawa *Średniowieczna*, z. 1, "Studia Warszawskie", t. XIII, Warszawa 1972, s. 25.
83. Por. np. S. PAZYRA, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, *passim*, tamże i stan badań.
84. *Zbiór ogólny Przywilejów i spominków Mazowieckich*, wyd. J. K. KOCHANOWSKI, t. I, *Objęmujący materiały do zgonu Konrada I*, Warszawa 1919, Nr 362, s. 413-415.
85. W. H. GAWARECKI, *Wiadomość historyczna miasta Pułtuska*, Warszawa 1826, s. 19 i przypis 34.
86. "Kronika" Stanisława z Lipia, k. 4v, por. A. KOCISZEWSKI, *Dzieje Sochocina i dawnego powiatu sąchockiego*, "Ciechanowskie Studia i Materiały", Nr 23, Ciechanów 1985, s. 29 (przypis 20), 91.
87. *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski obejmujący dokumenta tak już drukowane, jak dotąd nie ogłoszone sięgające do roku 1400*. Wydany staraniem Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego /wyd. I. ZAKRZEWSKI/, t. II, Poznań 1878, Nr 791, s. 157.
88. Zob. np. S. PAZYRA, *Geneza i rozwój... loc. cit.*, s. 111 (przypis 4).
89. Cyt. za: A. KOCISZEWSKI, *Dzieje Sochocina... loc. cit.*, s. 91.
90. *Diecezja Płocka. Struktura personalno-administracyjna...*, pod red. W. Lisa, Płock 1978, s. 145; A. KOCISZEWSKI, *Dzieje Sochocina... loc. cit.*, s. 91.
91. G. UTH, *Szkic historyczno-biograficzny zakonu augustianów w Polsce*, Kraków 1930, s. 63; O. CZERNIAWSKA, *Augustianie w Ciechanowie*, "5 Rzek...", V, 1961, Nr 1, s. 8, 16; W. KOLAK, *Klasztor augustianów przy kościele Św. Katarzyny w Krakowie do połowy XVI wieku. Fundacja, rozwój uposażenia i rola kulturalna*, Kraków 1982, s. 15.
92. *Kodeks dyplomatyczny...* /wyd. J. T. LUBOMIRSKI/ ...*loc. cit.*, Dodatek, Nr 8, s. 342-343; *Dzieje Mazowsza i Warszawy. Wybór źródeł*, oprac. J. KAZIMIERSKI, R. KOŁODZIEJCZYK, Warszawa 1973, s. 30-32.
93. A. KOCISZEWSKI, *Zamek... loc. cit.*, s. 4-9; tenże, *Dzieje zamku... loc. cit.*, s. 15-46; S. PAZYRA, *Dzieje Ciechanowa... loc. cit.*, s. 245, 248-250; K. LOOSE, *Zamek... loc. cit.*, s. 11-13, twierdzą coś wręcz odwrotnego, a mianowicie, że to dopiero wybudowanie zamku skłoniło księcia Janusza I do przeniesienia miasta w nowe miejsce, tak aby zapewnić mu ochronę. Przeciwno takiemu zinterpretowaniu zjawisk zachodzących w mieście około roku 1400 przemawia: 1° - brak jakiegokolwiek wzmianki o zamku w przywileju lokacyjnym Ciechanowa, 2° - wyniki badań archeologicznych i architektonicznych wykluczające datowanie budowy zamku przed wiekiem XV.
94. Mogą to udowodnić lub podważyć tylko planowe badania archeologiczne.
95. A. K. F. WOŁOSZ, *Zamek... loc. cit.*, s. 7.
96. I. GALICKA, *Z mecenatu... loc. cit.*, s. 63.

97. O mecenacie artystycznym i posunięciach gospodarczych Janusza I szerzej zob.: S. K. KUCZYŃSKI, *Dwie pieczęcie większe Janusza I, księcia mazowieckiego*, „Wiadomości Numizmatyczne”, IX, 1965, z. 3-4, s. 222-226; tenże, *Pieczęcie ksiąg mazowieckich*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978, s. 230, 238, 327-331; I. GALICKA, *Świeckie budownictwo... loc. cit., passim*; taż sama, *Z mecenatu... loc. cit., s. 63-74*; M. WILSKA, *Mazowieckie środowisko... loc. cit., passim*; taż sama, *Księżę Janusz... loc. cit., passim*, a ponadto: F. (A.) KOZŁOWSKI, *Dzieje Mazowsza... loc. cit., s. 148-263*.

98. M. PIKULIŃSKA-CIUK, *Badania... loc. cit., s. 15*.

99. Ze względu na poczynioną przez wydawcę uwagę, część badaczy przyjęła datę 1429 (zob. przypis następny), np.: I. GALICKA, *Problematyka badań... loc. cit., s. 116-117*; K. LOOSE, *Zamek... loc. cit., s. 4, 12*; L. KOZAKIEWICZ, *Ciechanów... loc. cit., s. 25*; A. KOCISZEWSKI, *Zamek... loc. cit., s. 4-5*; tenże, *Dzieje zamku... loc. cit., s. 16-18*.

100. „*Item facta racione cum Niklos muratore super laboribus Czechanow et Liw castrorum, mansit domino obligatus LVII sexagenas, nisi forsan per aliam mensuracionem aliter inveniret*”, *Metryka Księstwa... /wyd. A. WŁODARSKI/ ... loc. cit., Nr 8, s. 3*. Uwaga: zgodnie z oryginalnym zapisem archiwalnym imię muratora winno brzmieć „Nielos”.

101. I. GALICKA, *Ciechanów... loc. cit., s. 8-9, 17, 27* (przypis 6), 29 (przypis 18).

102. A. KOCISZEWSKI, *Zamek... loc. cit., s. 4-5*; tenże, *Dzieje zamku... loc. cit., s. 16-17*.

103. *Ibidem*, s. 5 i (odpowiednio) 17-18.

104. Por. I. GALICKA, *Z mecenatu... loc. cit., s. 64* (przypis 5).

105. A. K. F. WOŁOSZ, *Zamek... loc. cit., s. 12*. O tempie wznoszenia murów obronnych Płocka zob.: T. ŻEBROWSKI, *Stolica ksiąg mazowieckich i płockich w latach 1138-1495 /W:/ Dzieje Płocka*, pod red. A. Gieysztorą, 2 wyd., Płock 1978, s. 99-100.

106. A. K. F. WOŁOSZ, *Zamek... loc. cit., s. 9-10*. Problemy te podnieśliśmy szerzej w drugiej, przygotowanej części artykułu.

107. W rozdziale tym, aby uniknąć niepotrzebnego wydłużania przypisów, podawaliśmy jedynie najstarszą znaną nam pozycję bibliograficzną, w której znaleźliśmy interesującą dla dziejów zamku informację. W miarę możliwości sięgaliśmy bezpośrednio do źródeł archiwalnych; tam gdzie do archiwaliów (lub ich wydań) sięgać nie mogliśmy musiała wystarczyć literatura publikowana, zwykle jednak dość wiarygodna.

108. Zob. rozdział: 6. „Fabrica”.

109. *Acta Episcopalia*, vol. 5, k. 81v, Archiwum Diecezjalne w Płocku.

110. M. PIKULIŃSKA-CIUK, *Badania... loc. cit., s. 15, 26* (przypis 5).

111. Por. *Kodeks dyplomatyczny... /wyd. J. T. LUBOMIRSKI/ ... loc. cit., Nr 239, s. 281*; W. H. GAWARECKI, *Wiadomość historyczno-statystyczna... loc. cit., s. 16-17*; tenże, *Wiadomość o Zamku... loc. cit., s. 5*.

112. M. PIKULIŃSKA-CIUK, *Badania... loc. cit., s. 16, 26* (przypis 6).

113. *Księga skarbową Janusza II Księcia Mazowieckiego z lat 1477-1490*, wyd. J. SENKOWSKI, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, VII, 1959, z. dodatkowy.

114. „*Kurza nuszka*”, „*Rewizja Budowl. ...*”, *loc. cit., k. 501*; „*Kurza noga vocatur*”, *ibidem*, k. 503.

Na temat prób nadania semiotycznej treści nazwie „Kurza Noga”, zob.: A. MIŁOBĘDZKI, *Pałac i zamek „renesansowy” /W:/ Renesans. Sztuka i*

- Ideologia*, Warszawa 1976, s. 418; tenże, *Tradycja średniowieczna w polskiej rezydencji nowożytnej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, XXIV, 1979, z. 4, s. 340.
115. J. MYCIELSKI, *Inwentarz skarbcza Ksiąg Mazowieckich Konrada i Janusza z r. 1494* /W:/ *Sprawozdania z posiedzeń Komisji Historii Sztuki za czas od 1 stycznia do 31 grudnia 1902 roku*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, VIII, 1912, szp. CLC-CLXI.
116. S. PAZYRA, *Dzieje Ciechanowa... loc. cit.*, s. 287; to samo (bez cudzysłowu) w: A. KOCISZEWSKI, *Zamek... loc. cit.*, s. 12; tenże, *Dzieje zamku... loc. cit.*, s. 70-71.
117. A. K. F. WOŁOSZ, *Zamek... loc. cit.*, s. 13.
118. AGAD, MK, ks. 41, k. 20v.
119. *Ibidem*, ks. 18, k. 389.
120. AGAD, RK, ks. 90, k. 119.
121. Elementem datującym jest w tym przypadku charakterystyczna ołowiana „plomba” z przedstawieniem orła, zob.: M. PIKULIŃSKA-CIUK, *Badania... loc. cit.*, s. 21.
122. AGAD, RKS, ks. 144, k. 44; *ibidem*, ks. 152, k. 33.
123. „Rewizja Budowl. ...”, *loc. cit.*, k. 501-503.
124. W. H. GAWARECKI, *Wiadomość o Zamku... loc. cit.*, s. 7-9.
125. M. PIKULIŃSKA-CIUK, *Badania... loc. cit.*, s. 21.
126. Według: B. SCHMID, *Architektonische Studienfahren... loc. cit.*, s. 26, na zamku istniało centralne ogrzewanie. Pogląd ten opart on zapewne na zauważeniu istnienia pozostałości jednego przyściennego przewodu kominowego, ciągnącego się przez całą wysokość dawnego „Wielkiego Domu” (*ibidem*, il. 12). Nie wziął pod uwagę możliwości funkcjonowania dodatkowo samodzielnych, wolnostojących pionów kominowych, a ponadto (z oczywistych względów) jednoznacznie brzmiących w lustracjach wzmianek mówiących o wielu piecach kaflowych. Poparciem dla wiarygodności i rzetelności lustracji oraz zawartych w nich informacji są wyniki prowadzonych wykopalisk, w trakcie których znaleziono kafle piecowe dwóch typów: garnkowe i płytowe.
127. A. K. F. WOŁOSZ, *Zamek... loc. cit.*, s. 14.
128. O wykonywaniu kary pozbawienia wolności w wieży zob.: M. BORUCKI, *Temida staropolska. Szkice z dziejów sadownictwa Polski szlacheckiej*, Warszawa 1979, s. 41-42; W. MAISEL, *Archeologia prawna Polski*, Warszawa-Poznań 1982, s. 141-144; S. MILEWSKI, *Sekrety starych więzień*, Warszawa 1985, s. 80-92.
129. T. WOJNO, *Wycieczka na Kurpie... loc. cit.*, s. 474.
130. W. H. GAWARECKI, *Wiadomość o Zamku... loc. cit.*, s. 9.
131. Por. S. PAZYRA, *Dzieje Ciechanowa... loc. cit.*, *passim*.
132. „W tém miasteczku iako téz w Nowem-Miescie iest zamek staro-
de Guebriant... /W:/ J. U. NIEMCEWICZ... *loc. cit.*, s. 198 i (odpowiednio) 153.
133. „Ciechanoviam apellare quis posset glirium domicilium; omnes fere domus infectae (excepta quae regiae designata); haec somnum parcum praebuit”, A. S. RADZIWIŁŁ, *Memoriale... loc. cit.*, s. 233.
134. W. H. GAWARECKI, *Wiadomość historyczno-statystyczna... loc. cit.*, s. 17 i (odpowiednio) 127, por. przypis 9.
135. *Ibidem*, por. przypis 10.
136. Zob. przypis 11.
137. W. H. GAWARECKI, *O starożytnych Zamkach... loc. cit.*, s. 93; tenże, *Wiadomość historyczno-statystyczna... loc. cit.*, s. 8-9 i (odpowiednio) 120; tenże, *Wiadomość o Zamku... loc. cit.*, s. 9.

138. A. KOCISZEWSKI, *Zamek... loc. cit.*, s. 28; tenże, *Dzieje zamku... loc. cit.*, s. 133-134.
- Archiwum Ziemi Ciechanowskiej, zgodnie z zapisem z roku 1792 w kronice klasztoru Bernardynów w Przasnyszu, znalazło się na poddaszu kruchty zachodniej lub kaplicy południowej ich kościoła: „*Archiwum Ziemi Ciechanowskiej w całości wydobyte z portyku*” („*Chronologia seu descriptio Foundationis Conventus Przasnensis O.M. Obs. 1793*”, rkps w Archiwum Bernardynów w Krakowie). Z Przasnysza przewieziono archiwalia przypuszczalnie do Łomży, gdzie złożono je w tzw. skarbcu, czyli reliktywnej części dawnego zamku, rozebranej ostatecznie w roku 1824 (L. RZECZNIKOWSKI, *Dawna i teraźniejsza Łomża*, Warszawa 1861, s. 81; D. GODLEWSKA, *Dzieje Łomży od czasów najdawniejszych do rozbiorów Rzeczypospolitej (XI w. - 1795 r.)*, „*Roczniki Łomżyńskie*”, t. 1, Warszawa 1962, s. 134; „*Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Seria Nowa*”, t. IX, „*Województwo Łomżyńskie*”, pod red. M. Kałamajska-Saeed, z. 1, *Łomża i okolice*, oprac. M. KAŁAMAJSKA-SAEED, Warszawa 1982, s. 18; C. BRODZICKI, D. GODLEWSKA, *Łomża w latach 1794-1866*, Warszawa 1987, s. 95-96). Dalsze koleje losów dokumentów ciechanowskich pozostają, na razie, nieznane.
139. M. PIOTROWSKI, *Szreńsk - miasto zapomniane (Żarys dziejów)*, „*Prace Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych*”, Nr 47, Warszawa 1986, s. 28, 48 (przypis 127).
140. B. NOWICKA, *Wyszogród... loc. cit.*, s. 58, 61 (przypis 11).
141. Z. TOMASZEWSKI, *Obwarowania Warszawy i obrona północnego wjazdu do miasta [W:] Szkice staromiejskie*, pod red. O. Puciaty, H. Szwanowskiej, S. Żaryna, Warszawa 1955, s. 106 (przypis 32).
142. M. KIEFFER-KOSTANECKA, *Płock w okresie od zaboru pruskiego do Królestwa Kongresowego [W:] Dzieje Płocka... loc. cit.*, s. 237.
143. *Ibidem*; A. J. NOWOWIEJSKI, *Płock. Monografia historyczna*, Płock 1917, s. 123-124; J. WIDAWSKI, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973, s. 351 i przypis 48.
144. K. ASKANAS, *Sztuka Płocka*, 2 wyd., Płock 1985, s. 187.
145. M. KIEFFER-KOSTANECKA, *Płock... loc. cit.*, s. 255.
146. A. K. F. WOŁOSZ, M. LEWANDOWSKA, *Puftusk... loc. cit.*; A. /K. F./ WOŁOSZ, *Mury obronne Puftuska*, „*Tygodnik Ciechanowski*”, IX, 1987, Nr 13, s. 5.
147. S. PAZYRA, *Dzieje Ciechanowa... loc. cit.*, s. 370-371; zob. również: A. KOCISZEWSKI, *Mazowsze w epoce napoleońskiej*, „*Studia i Materiały Stacji Naukowej MOBN w Ciechanowie*”, Nr 10, Ciechanów 1976, ditto, /2 wyd./, „*Ciechanowskie Studia i Materiały*”, Nr 20, Ciechanów 1984, s. 237-238, 240, 309-310.
148. Na temat utworzenia ordynacji opinogórskiej zob. np. S. PAZYRA, *Dzieje Ciechanowa... loc. cit.*, s. 371-373; S. ASKENAZY, *Ordynacja opinogórska*, „*Tygodnik Ilustrowany*”, LIII, 1912, Nr 7, s. 131-132.
149. A. K. F. WOŁOSZ, *Zamek... loc. cit.*, s. 15.
150. W. H. GAWARECKI, *Wiadomość o Zamku... loc. cit.*, s. 10-12.
151. Z Ciechanowa, „*Echa Płockie i Łomżyńskie*”, VI, 1903, Nr 78, s. 3. (informacja za „*Gazetą Polską*”).
152. *Ruiny zamku w Ciechanowie*, „*Tygodnik Powszechny*”, 1882, Nr 1, s. 12.
153. K. RIANIECKI, *Ciechanów dawniejszy [cz. IX] ...loc. cit.*, s. 4.
154. *Ibidem*. S. PAZYRA, *Dzieje Ciechanowa... loc. cit.*, s. 465, podaje natomiast rok 1907.

155. *Ocalić przeszłość dla przyszłości. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości, 1906-1944*, pod red. R. Brykowskiego, "Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków", Seria B, t. LXXV, Warszawa 1985, *posim.*
156. K. R/ANIECKI/, *Ciechanów dawniejszy* /cz. IX/ ...*loc. cit.*, s. 4.
157. "Ciechanów", Materiały TONZP, teczka 37, k. nlb., IS PAN.
158. A. K. F. WOŁOSZ, *Zamek...* *loc. cit.*, s. 16.
159. K. R/ANIECKI/, *Ciechanów dawniejszy* /cz. IX/ ...*loc. cit.*, s. 4.
160. *Ibidem.*
161. *Ibidem*, s. 4-5.
162. D. FREY, *Deutsche Baukunst...* *loc. cit.*, fot. po s. 24.
163. O ich wynikach zob. rozdział: 5. Prace wykopaliskowe. Chronologia i przebieg.
164. K. LOOSE, *Zamek...* *loc. cit.*, s. 28; 55 oraz Aneksy: VII-VIII, s. 13-21.
165. Szerzej o skutkach tej restauracji - z punktu widzenia ochrony zabytków - zob. *ibidem*, s. 55-57. Dziennikarska relacja z tych prac to: B. HOŁDA, *Na spotkanie legend i historii*, "Trybuna Mazowiecka", V, 1958, Nr 152.
166. *Zamek w Ciechanowie będzie odbudowany*, "5 Rzek...", VI, 1962, Nr 3, s. 16.
167. K. LOOSE, *Zamek...* *loc. cit.*, s. 57-58.
168. W. KOWALCZUK-KOCHANOWSKI, *Komunikat w sprawie odbudowy zamku w Ciechanowie* /W: / *Millenium Ciechanowa...* *loc. cit.*, s. 196.
169. Na temat wyników badań zob. rozdziały: 5. Prace wykopaliskowe. Chronologia i przebieg; 6. "Fabrica".
170. A. K. F. WOŁOSZ, *Zamek...* *loc. cit.*, s. 17.
- Odnośnie finansowania przedsięwzięć konserwatorsko-restauracyjnych przez różne instytucje zob. np. W. KOWALCZUK-KOCHANOWSKI, *Komunikat...* *loc. cit.*, s. 195-196; A. K/OCISZEWSKI/, *Narada poświęcona rekonstrukcji Zamku Książąt Mazowieckich w Ciechanowie*, "Zapiski Ciechanowskie", II, 1974, s. 138-139; tenże, *Działalność Ciechanowskiego Towarzystwa Naukowego na rzecz nauki i kultury województwa ciechanowskiego (Do 31 XII 1984 r.)*, "Zapiski Ciechanowskie", VI, 1986, s. 123-124
- Do nieprowadzenia prac remontowych na przełomie lat 60. i 70., i krytycznie odnieśli się m.in.: Alk /A. KOCISZEWSKI/, *Co z zamkiem w Ciechanowie?* "Trybuna Mazowiecka", wyd. CP, XVI, 1969, Nr 121, s. 4; S. C., *Odbudowa zamku, "Barwy..."*, II, 1969, Nr 10, s. 11; Alk /A. KOCISZEWSKI/, *Informacje z pierwszej reki...*, "Trybuna Mazowiecka", wyd. CP, XVI, 1969, Nr 242, s. 4; W. JUR/CZAK/, *Co z zamkiem w Ciechanowie?* *ibidem*, XVIII, 1971, Nr 210, s. 4.
171. Z. TOMASZEWSKI, *Ciechanów - zamek...* *loc. cit.*, s. 198.
172. *Ibidem*, s. 204; I. GALICKA, *Problematyka badań...* *loc. cit.*, s. 110.
173. A. KOCISZEWSKI, *Zamek...* *loc. cit.*, s. 7; tenże, *Dzieje zamku...* *loc. cit.*, s. 28; A. K. F. WOŁOSZ, *Zamek...* *loc. cit.*, s. 16.
174. Z. TOMASZEWSKI, *Ciechanów - zamek...* *loc. cit.*, s. 203-204.
175. *Katalog pomiarów zabytków...* *loc. cit.*, s. 52.
176. "Informator Archeologiczny. Badania", 1967, wyd. 1968, s. 314-315.
177. *Ibidem.*
178. M. PIKULIŃSKA-CIUK, *Badania...* *loc. cit.*, s. 17; A. K. F. WOŁOSZ, *Zamek...* *loc. cit.*, s. 16.

179. „Informator Archeologiczny. Badania”, 1967, wyd. 1968, s. 315.
180. Współkierowali z nią: w roku 1971 - Jerzy Gula, w 1972 - Włodzimierz Pella.
181. M. PIKULIŃSKA-CIUK, *Badania... loc. cit.*, s. 18.
- 181a. B. BUCZEK-PLACHTOWA, *Badania... loc. cit.*, s. 107-108.
182. „Informator Archeologiczny. Badania”, 1971, wyd. 1972, s. 239.
183. *Ibidem*.
184. *Ibidem*, s. 239-240.
185. *Ibidem*, 1972, wyd. 1973, s. 240.
186. *Ibidem*.
187. M. PIKULIŃSKA-CIUK, *Badania... loc. cit.*, s. 18.
188. „Informator Archeologiczny. Badania”, 1973, wyd. 1974, s. 240.
189. *Ibidem*, 1977, wyd. 1978, s. 217.
190. *Ibidem*, 1978, wyd. 1979, s. 221-222.
191. *Ibidem*, 1980, wyd. 1981, s. 190.
192. *Ibidem*, 1981, wyd. 1982, s. 215.
193. *Ibidem*.
194. *Ibidem*, 1982, wyd. 1983, s. 244.
195. *Ibidem*, 1983, wyd. 1984, s. 189.
196. *Ibidem*, s. 190.
197. *Ibidem*, 1984, wyd. 1985, s. 160.
198. *Ibidem*, s. 161.
199. Informacje o mieczu odkrytym w roku 1978: *ibidem*, 1978, wyd. 1979, s. 222; Chyb /L. CHYBOWSKI/, *Archeologiczna sensacja w Ciechanowie*, „Głos Pracy”, wyd. A, 1978, Nr 189, s. 1-2; EMA, *Miecz z XIV w. wydobyto z fosy*, „Kurier Polski”, wyd. A, 1978, Nr 195; GOD, *XIV-wieczny miecz w zamkowej fosie*, „Życie Warszawy”, wyd. W, 1978, Nr 201; IKB, *Rewelacyjne odkrycie na zamku ciechanowskim*, „Nasza Trybuna”, wyd. W, 1978, Nr 183, s. 1-2; IWG, *Skarby z ciechanowskiego zamku*, „Głos Pracy”, wyd. B, 1978, Nr 240; *Jeszcze jedna rewelacja archeologiczna na zamku w Ciechanowie*, „Express Wieczorny”, wyd. DC, 1978, Nr 194; W, *Miecz z XIV wieku odkryli archeolodzy w Ciechanowie*, „Słowo Powszechne”, wyd. B, 1978, Nr 215; „Życie Warszawy”, wyd. W, 1978, Nr 205; M. PIKULIŃSKA-CIUK, *Badania... loc. cit.*, s. 25; M. GŁOSEK, *Miecze środkowoeuropejskie z X-XV w.*, Warszawa 1984, s. 155; *I Tesori dell'antica Polonia. Dai Veneti ai Re di Cracovia. Skarby Polski starodawnej od Wenetów po czasy królów dynastii piastowskiej*, Modena /1985/, s. 166. Informacje o mieczu odkrytym w roku 1983: „Informator Archeologiczny. Badania”, 1983, wyd. 1984, s. 190.
200. A. K. F. WOŁOSZ, *Zamek... loc. cit.*, s. 7.
201. B. GUERQUIN, *Zamki... loc. cit.*, s. 19.
202. A. K. F. WOŁOSZ, *Zamek... loc. cit.*, s. 7-8.
203. B. GUERQUIN, *Zamki... loc. cit.*, s. 22.
204. M. PIKULIŃSKA-CIUK, *Badania... loc. cit.*, s. 19; A. KOCISZEWSKI, *Zamek... loc. cit.*, s. 9; tenże, *Dzieje zamku... loc. cit.*, s. 47-52.
205. „Informator Archeologiczny. Badania”, 1984, wyd. 1985, s. 160.
206. Odnośnie zagadnień projektowych architekta średniowiecznego zob. np. P. BOOZ, *Der Baumeister der Gotik*, Berlin 1956; H. R. HAHNLOSER, *Villard de Honnecourt*, Wien 1935; M. VELTE, *Die Anwendung der Quadratur und Triangulatur bei der Grund- und Anfißgestaltung der gotischen Kirchen*, Basel 1951; A. GROTE, *Der vollkommene Architectus. Baumeister und Baubetrieb bis zum Anfang der Neuzeit*, München 1959.
207. „Informator Archeologiczny. Badania”, 1972, wyd. 1973, s. 240; *ibidem*, 1973, wyd. 1974, s. 240.

208. *Ibidem*; M. PIKULIŃSKA-CIUK, *Badania...* *loc. cit.*, s. 19; A. K. F. WOŁOSZ, *Zamek...* *loc. cit.*, s. 9.
 Inaczej - A. KOCISZEWSKI, *Zamek...* *loc. cit.*, s. 9; tenże, *Dzieje zamku...* *loc. cit.*, s. 48.
209. „Informator Archeologiczny. Badania”, 1973, wyd. 1974, s. 240.
210. *Ibidem*, 1972, wyd. 1973, s. 240.
211. A. K. F. WOŁOSZ, *Zamek...* *loc. cit.*, s. 11.
212. Szerzej na temat budowlanych konstrukcji ciesielskich pisze M. ARSZYŃSKI, *Technika i organizacja budownictwa ceglanego w Prusach w końcu XIV i w pierwszej połowie XV wieku*, „Studia z Dziejów Rzemiosła i Przemysłu”, t. 9, „Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej”, t. XXXIX, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 77-82.
213. „Informator Archeologiczny. Badania”, 1972, wyd. 1973, s. 240; M. PIKULIŃSKA-CIUK, *Badania...* *loc. cit.*, s. 19.
214. „Informator Archeologiczny. Badania”, 1967, wyd. 1968, s. 315.
215. *Ibidem*, 1984, wyd. 1985, s. 160.
216. M. PIKULIŃSKA-CIUK, *Badania...* *loc. cit.*, s. 20 i przypis 17;
- A. K. F. WOŁOSZ, *Zamek...* *loc. cit.*, s. 12.
217. M. PIKULIŃSKA-CIUK, *Badania...* *loc. cit.*, s. 20.
218. *Ibidem*.
219. B. BARANOWSKI, J. BARTYŚ, T. DZIEKOŃSKI, *Źródło ikonograficzne do historii rolnictwa polskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 48 i liczne ilustracje.
220. „Informator Archeologiczny. Badania”, 1973, wyd. 1974, s. 240.
221. Poprzednio zadowolano się bowiem oskrzydleniem go od północy, wschodu i południa przez koryto Łydyni, fosę wykopując jedynie od zachodu, tak, aby połączyć biegi rzeki.
222. „Informator Archeologiczny. Badania”, 1978, wyd. 1979, s. 221-222; *ibidem*, 1983, wyd. 1984, s. 189.
223. *Ibidem*, 1983, wyd. 1984, s. 189. Por. *ibidem*, 1978, wyd. 1979, s. 221; *ibidem*, 1981, wyd. 1982, s. 216; *ibidem*, 1982, wyd. 1983, s. 244.
224. *Ibidem*, 1973, wyd. 1974, s. 240.
225. *Ibidem*, 1983, wyd. 1984, s. 190.